

GELUKKIG VERZEKERD MET AEGON

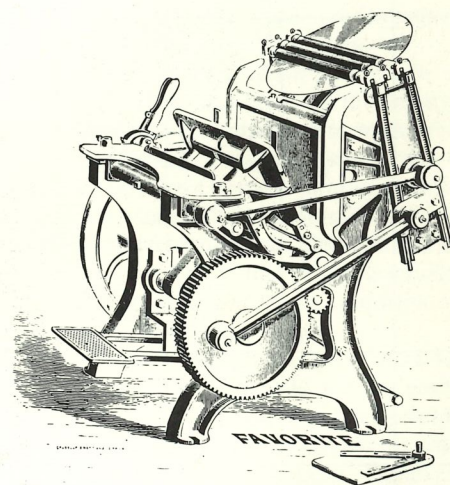
KOM, WE
MAKEN ER
EEN LEUKE
DAG VAN.

AEGON
verzekeringen

zo'n drukpers
vindt u nog bij ons,

als museumstuk...

Wij zijn erg blij met dat oude drukpersje. 't Doet ons terugdenken aan die tijden, van vakmanschap. Dat vakmanschap hebben we nog, want ook vandaag-de-dag besteden we alle aandacht aan het werk, dat onze opdrachtgevers ons toevertrouwen. De persen zien er nu anders uit... Ons kwaliteitsgevoel is gebleven.

bv drukkerij g. j. van amerongen

amsterdamseweg 59 amersfoort
tel. 033-616349

*Tijdschrift voor verleden en heden
van Oost Utrecht.
Tevens officieel orgaan van
de Stichting Museum Flehite en
de Oudheidkundige Vereniging Flehite.
23e jaargang nr. 3/4, november 1993*

Flehite

De Kamerbeek Groep

Gespecialiseerde bedrijven
op het gebied van
onroerende goederen,
verzekeringen, sparen,
beleggingen,
financieringen en
pensioenadviezen.
Ons Amersfoorts
advieshuis vindt u aan
de Bergstraat 9-11.
Vakmensen geven u
daar, door harmonieus
samen spel, een
optimaal advies.
Voor u een hele zorg
minder. Kunt u met
een gerust hart naar
Flehite gaan.
Misschien zien we elkaar
nog...

Flehite

Inhoud

Een uniek museum	25
<i>Jolanda Geerse</i> Feesten in Amersfoort	26
<i>L. van Hoorn-Koster</i> Het Mondriaan-complex	34
<i>Rianne van Hieten</i> De Heiligenberg	45
Boekbesprekingen	52
Kroniek	54

Op het omslag:

Versiering op de Kamp bij de herdenking
van de inname van Den Briel in 1872.

Redactie

drs. B. G. J. Elias, *hoofdredacteur*,
dr. J. A. Brongers, mevr. drs. J. de Cock-Buurman,
dr. J. Hovy, drs. R. M. Kemperink,
drs. P.C.B. Maarschalkerweerd,
mr. J. K. E. Meijer.

Redactieadres,

abonnementen, advertenties
Museum Flehite, Breestraat 80,
3811 BL Amersfoort.
Telefoon: 033-619987

Abonnementen

Leden Oudheidk. Vereniging Flehite: gratis.
Abonnementen: f 25,-,
instellingen: f 35,- per jaar.
Gironr. 437683 t.n.v. administrateur
tijdschrift Flehite, Amersfoort.

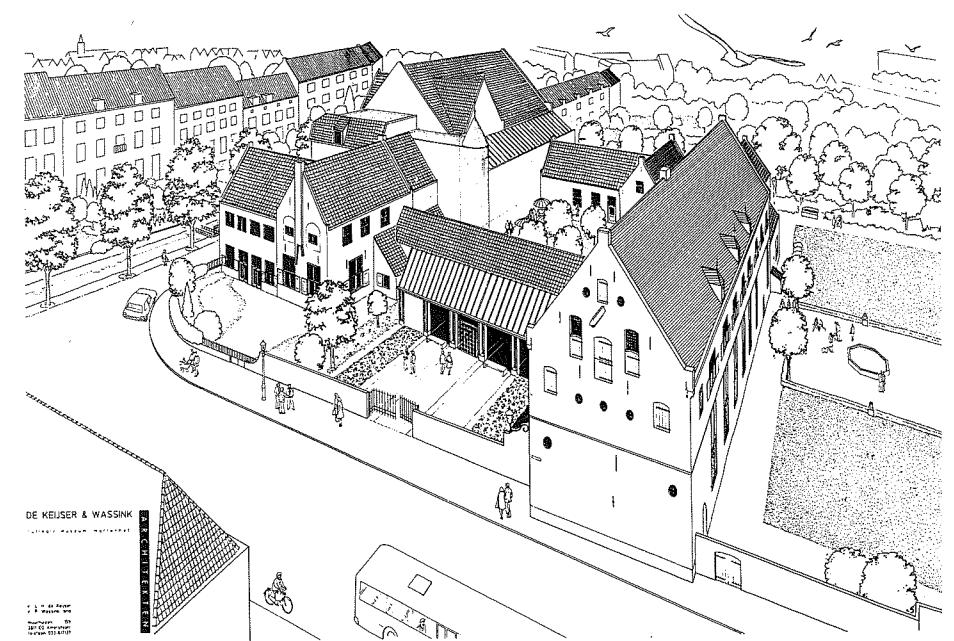
Museum Flehite

Westsingel 50, Amersfoort.
Telefoon: 033-619987.
Geopend 10-17 uur.
Zaterdag en zondag 14-17 uur.
Maandag gesloten.

Oudheidkundige Vereniging Flehite

Secretaris: mr. J. K. E. Meijer
Breestraat 68, 3811 BL Amersfoort
Lidmaatschap: f 35,-

ISSN 0165-960X

Een uniek museum op een unieke locatie

Toen in 1479 de eerste kloostermoppen werden gelegd voor de bouw van een klooster van de Celzusters vlakbij de stadsmuur van Amersfoort heeft deze orde zeker niet vermoed dat zij daarmee een steentje bijdroeg tot het ontstaan van het Culinaire Museum. Het klooster Mariënhof is inmiddels eeuwenoud en een van de fraaiste monumenten van Amersfoort. Het Culinaire Museum is nog in wording en zal voorjaar 1994 zijn poorten openen.

Het wordt het museum van de geschiedenis van het eten en drinken en de bereiding ervan van de prehistorie tot heden. Het is een merkwaardige zaak dat nergens tot op heden een dergelijk museum bestaat. Een wereldprimeur dus voor Amersfoort. Het wordt ook qua inrichting geen museum als andere. U kunt er door een prehistorische nederzetting van jagers en landbouwers wandelen, aan boord gaan van een oostindiëvaarder en er de specerijen zien en ruiken, bijna letterlijk aanzitten aan de rijke 18de eeuwse tafel, de armoede meevoelen van de aardappeleters en ontdekken hoe bijzonder onze eigen tijd is op culinair gebied enzovoorts, enzovoorts. Bij het museum komt ook een documentatiecentrum met een grote bibliotheek en een aanzienlijke collectie oude menu's en menukaarten.

Het voormalig klooster Mariënhof werd in 1990-91 geheel gerestaureerd. Speciaal voor het museum werd aan de Kleine Haag een nieuwe entree geschapen, die een bijzonder eigentijds element toevoegt aan het oude gebouw.

In de zalen die niet door het museum gebruikt worden komt een restaurant waarover Jon Sijstermans de culinaire scepter zwaait.

In de voormalige kerk aan de Zuidsingel komen een rôtisserie en een grote zaal die voor allerlei doeleinden gebruikt zal kunnen worden.

Feesten in Amersfoort over koningen, kroonjaren en keifeesten

Jolanda Geerse

De 19de eeuw was, in Europa, de eeuw van het opkomende nationalisme. 'Hoewel het fenomeen van de nationale eenheidsstaat in Europa niet nieuw was, won het aan betekenis aan het begin van de 19de eeuw. De nieuwe ideologie van het nationalisme verklaarde de natie tot de bron van elk gezag¹⁾. In de verschillende Europese landen deed men pogingen om het eigen verleden een bijna mythische glans te verlenen. Ook in Nederland zien we 'initiatieven tot monumentalisering van een nationaal verleden en tot analoge feestviering afkomstig van particulieren of van burgerlijke genootschappen²⁾. De initiatieven werden ontplooid om het dalende nationaal zelfbewustzijn van de Nederlanders op te poetsen. De Belgische opstand van 1830 en de daaruit voortvloeiende Belgische onafhankelijkheid had het Nederlands zelfbewustzijn aangetast. De revoluties die in 1848 in Parijs, Wenen en Berlijn uitbraken en nieuwe politieke groeperingen als de socialistische veroorzaakten in Nederland de nodige onzekerheid en angst. Deze spanningen leidden tot het zoeken naar bindende elementen die de Nederlandse natie verder zouden kunnen versterken. Het Oranjestad was voor een groot gedeelte van de bevolking zo'n bindend element en werd daarmee het symbool van nationale eenheid³⁾. Tijdens de nationale Oranje-, herdenkings- en eeuwfeesten stond het Oranjestad centraal. De historische optocht, een vast onderdeel van deze feesten, was een probaat middel om het nationaal zelfbewustzijn te versterken. Om ons 'groot' verleden te benadrukken werden in de optocht hoogtepunten van de vaderlandse geschiedenis uitgebeeld als de opstand tegen de Spanjaarden.

EEUWFEESTEN

Nationale herdenkingsfeesten

In de 19de eeuw werden verschillende malen de gebeurtenissen van 1813 herdacht. Het was het jaar van onze her-

Door het organiseren van festiviteiten maar ook door prenten en dergelijke werd in de vorige eeuw de nadruk gelegd op het glorieuse vaderlands verleden en de band God - Nederland - Oranje. Litho uit het derde kwart van de 19de eeuw.

kregen onafhankelijkheid op de Fransen en de terugkeer van Willem I te Scheveningen die daarna tot soeverein vorst was uitgeroepen. De herdenkingsfeesten naar aanleiding van deze gebeurtenissen moesten de Nederlandse onafhankelijkheid bevestigen. Ook Amersfoort heeft de bevrijding op de Fransen gevierd. Op 17 november 1863 vond de viering plaats van de 50-jarige onafhankelijkheid. Volgens de Amersfoortsche Courant van 20 november had men er een schitterend feest van gemaakt. Het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad schreef: 'Nederland en Oranje hebben het gouden eeuwfeest gevierd, Nederland en Oranje hebben elkaar, ter hernieuwing van dien Bond, aan 't harte gedrukt en te zamen zoete vreugdetranen vergoten! God en Oranje met ons! Voor Vaderland en Koning! was 's volks bede en 's volks leus. Je maintiendrai! het innig, diepgevoelde antwoord van onze geliefde vorst!⁴⁾. 25 Jaar later werd de onafhankelijkheid opnieuw herdacht. Na uitdeling van spijs aan behoeftigen en de militaire reveille, was er 's middags een uitgebreide historische optocht, voorstellende het vertrek van de Fransen uit de stad.

Een aantal onderdelen van de stoet waren: 'eenige burgers die vernielde Fransche attributen dragen, een zegewagen, waarop de Hollandsche Maagd, met speer en vrijheidshoed, de linkerhand latende rusten op den Nederlandschen Leeuw⁵⁾. In 1913 was Nederland 100 jaar onafhankelijk. Ook dit keer was er weer een uitgebreide historische optocht die enkele episodes uit de geschiedenis van Amersfoort tussen de jaren 1811 tot en met 1816 liet zien.

De herdenking van de inname door de watergeuzen van Den Briel in 1572 was voor de protestanten en de liberalen een populair nationaal feest. Zowel het Weekblad voor Amersfoort en Omstreken als de Amersfoortsche Courant kwamen in 1872 met een speciaal feestnummer uit. Het Weekblad voor Amersfoort en Omstreken ging niet zonder enig leedvermaak in op de toenmalige Spaanse situatie: 'Eindelijk: Spanje is nog lang door zijn eigen vorsten onderdrukt, maar tegenwoordig zijn de Spanjaarden bezig, om te beproeven of zij hun goevernement niet zoo kunnen inrichten, dat zij onder eenen

constitutionelen koning dezelfde vrijheid en orde genieten, waarin Nederland zich verheugt. Laat het ons streven zijn, om door een verstandig gedrag aan de Spanjaarden een goed voorbeeld te geven!⁶⁾

De Amersfoortsche Courant schreef ook over 'bestrijders van de feestviering⁷⁾. Deze bestrijders waren een groep katholieken die over het Nederlandse verleden andere opvattingen hadden. De katholieken volgden het reilen en zeilen van het zo uitgesproken protestantse Oranjestad met wantrouwen. Voor hen was de overwinning van de watergeuzen in 1572 geen reden tot feestviering maar eerder een pijnlijke herinnering aan protestants intolerantie. In de 19de eeuw was ongeveer 40% van de Amersfoortse bevolking katholiek.

Er was overigens regelmatig sprake van onenigheid tussen de protestanten en de katholieken. De katholieke bevolking van Nederland werd in bepaalde situaties als tweederangs burgers beschouwd. Bij verschillende nationale feesten kwam de agitatie tussen de verschillende geloofsgroepen naar voren. Zo werd naar aanleiding van de 75-jarige herdenking van 1813 in 1888 in de Amersfoortsche Courant de volgende tweespraak opgenomen:

'Jan. Vandaag is 't feest he!

Piet. Ja, en omdat het uit den boezem der burgerij is voortgekomen, een goed feest ook.

Jan. Dat zou ik denken. Het brengt alle partijen ten minste weer een tijdje bijeen.

Piet. Het zag er anders in de laatste jaren net uit, alsof de Nederlanders niet meer bij elkander behoorden.

Jan. 't Is wel jammer, dat ons land telkens door kerkelijke twisten moet worden verscheurd, als het niet in oorlog is.

Piet. Maar nu zien wij weer, dat bij alle partijen toch vaderlandsliefde heerscht⁸⁾.

Toch streefde men bij de feestviering

naar een gevoel van eenheid. Op één van de erebogen bij de Kamp, die diende als versiering voor het feest in 1872, stonden de woorden: 'Eendragt maakt magt'. Dit leek ook het motto te zijn voor de Amersfoortse feestviering want ondanks onderlinge verschillen vierde het merendeel van de Amersfoortse bevolking de feesten.

In de loop van de 20ste eeuw verdwijnen de meeste eeuw- en herdenkingsfeesten. De laatste getuigen, van het vertrek van de Fransen uit Amersfoort in 1813, zijn dan overleden. De Eerste Wereldoorlog en de oprichting van de Volkenbond als gevolg van die oorlog betekenden een breuk met de ideologie van het nationalisme uit de 19de eeuw.

Na de oorlog wilde de Amersfoortse gemeenteraad niet langer geld vrijmaken voor feesten die onder de bevolking onvoldoende leefden. Door het verdwijnen van de nationale herdenkings- en eeuwfeesten ontstond er behoefte aan nieuwe feesten.

Plaatselijke herdenkingsfeesten

Het nationalisme in de 19de eeuw stimuleerde de bestudering van de geschiedenis van het eigen verleden. In verschillende steden ontstonden oudheidkundige verenigingen met als doel het onderzoeken, beschrijven en bewaren van de geschiedenis van de stad. In Amersfoort werd in 1878 de Oudheidkundige Vereniging Flehite opgericht.

De Amersfoortse bevolking heeft deze eeuw verschillende keren haar stad willen herdenken. In 1909 werd 'Amersfoort 650 jaar stad' herdacht. In 1928 was het 900 jaar geleden dat 'Amersfoirde' voor het eerst in een geschreven stuk werd vermeld. Hoewel verschillende kranten de bevolking enthousiast probeerden te maken voor een groots herdenkingsfeest ging het niet door. De burgemeester vond de eerste vermelding van de stad Amersfoort geen reden om geld beschikbaar te stellen voor een feest. Hoewel deze gebeurtenis onder de bevolking van Amersfoort niet echt

Optocht tijdens de onafhankelijkheidsfeesten van 1913.

leefde was een aantal inwoners toch teleurgesteld dat dit jubileum in stilte voorbij moest gaan.

In 1959 kwam voor Amersfoort de herkansing. Amersfoort verwierf in 1259, 700 jaar daarvoor, van bisschop Hendrik van Vianden stadsrechten. Op initiatief van de Oudheidkundige Vereniging Flehite werd begonnen met de voorbereidingen van een groots herdenkingsfeest. In het begin stuitte de organisatie onder leiding van J.D.H. van der Neut op een behoorlijke dosis scepsis. Men vroeg zich af of de inwoners van Amersfoort nog wel behoefte hadden aan zo'n volksfeest. Burgemeester Molendijk sprak in een artikel van het tijdschrift *De Nederlandse Gemeente* over de moderne mens als 'vertechniseerde mens'. Had deze nog wel behoefte aan zo'n opgezet volksfeest? Want 'T.V. had de mens passief gemaakt en ook de vraag hoe de opgeroepen nucleaire, onmetelijke, onberekenbare krachten te beheersen temperde het optimisme'⁹⁾.

Het feest werd opgedeeld in tweeën: de herdenking en de feestviering. De plaatselijke overheid nam de herdenking, het meer ernstige gedeelte, op zich en een commissie vanuit de Amersfoortse bevolking, onder voortvarend voorzitterschap van J.D.H. van der Neut, zou moeten zorgen voor de feestviering. Het feest duurde van 12 juni tot en met 15 augustus, 9 weken lang. Men besloot tot een massale costumering, met kledij uit de 17de eeuw, tijdens de laatste 2 weken van het feest. Voor dit plan moesten veel enthousiast makende argumenten op tafel gelegd worden want de meeste sceptici riepen: 'Mij zien jullie nooit in zo'n apepakkie'¹⁰⁾! Toch hebben uiteindelijk 4.000 a 5.000 inwoners zich gekostumeerd. Verschillende stadswandelingen werden in kostuum gehouden. Daarnaast werden talloze evenementen georganiseerd door de commissie en vanuit de bevolking kwamen allerlei spontane initiatieven tot stand. Zo werd er aan een van de stadsgrachten elke avond een klank- en lichtspel gegeven.

Amersfoorters in eeuwfeestkledij op het bordes van Tinnenburg aan de Muurhuizen (1959).

Daarnaast waren er onder andere kunst- en sportevenementen en op de Stadsring was er een kermis die een week duurde. Ondanks de scepsis waarmee het feest van start was gegaan werd het een groot succes. Door de costumering van een groot gedeelte van de Amersfoortse bevolking kreeg het feest vrij veel aandacht in de landelijk pers en zorgde daarmee voor veel toeristen die zo kennis maakten met de stad. In 1984 werd het 725-jarig bestaan van de stad gevierd. Naast een aantal evenementen, zoals paalzitten en een playback show, was het feest meer een terugblik op het feest van 25 jaar geleden, dat onovertroffen bleek.

DE ORANJEFEESTEN

Feesten rond Willem III

Willem III was tijdens zijn lange regeringsperiode weinig populair. Tijdgenoten vonden hem onstuimig, driftig, onberekenbaar en wispelturig. Toch stond de koning centraal bij de grote nationale feesten van 1863, 50 jaar onafhankelijkheid, het herdenkingsfeest van 1872, inname van Den Briel en het 25-jarig regeringsjubileum van Willem III in 1874.

De belangrijkste liberale en protestantse kranten besteedden veel aandacht aan deze gebeurtenissen. In de Amersfoort-

sche Courant lezen we naar aanleiding van het 25 jarig regeringsjubileumfeest: 'En gewis mogen wij ons hartelijk en liefdevol daarover verheugen, want waar is het Land, waar is het Volk, waar is de Vorst, kunnende bogen op zooveel zegeningen van vrijheid, vrede, orde, liefde en welvaart, door onze Vorst, door ons Volk en op onzen bodem, in die ruime mate, gedurende 25 jaar genoten?'¹¹⁾.

In de 19de eeuw werden de Oranje-feesten gevierd door de gehele bevolking. Een verschil tussen de elite en het volk was dat de feesten voor de eerste al een 'beschaafde' vorm kende. Het volk vierde zijn eigen feesten en dit gebeurde uitbundig. Vechtpartijen en openbare dronkenschap kwamen regelmatig voor. Eind 19de eeuw werd de bevolking door de plaatselijke elite betrokken bij de Oranje-feesten. Vanuit de ideeën van het beschavingsoffensief gaan notabelen feesten organiseren voor het volk. Sterke drank, 'lallen en brallen' en 'chaotisch zwieren' door de stad werden ten strengste afgeraden. Verantwoord en 'beschaafd' feestvieren betekende voor de organisatoren vooral een geordend feest. Dit kon bijvoorbeeld door het organiseren van sportevenementen die de sportieve concurrentie zou doen bevorderen, het vormen van een optocht, of samenzang onder leiding van een dirigent.

Voor de bevolking, waarvan het merendeel nog in grote armoede leefde, waren deze feesten vooral een tijdelijk vergeten van een hard bestaan. Het grootste gedeelte van de bevolking stond wel achter het Oranjehuis maar Willem III was voor hen een koning op afstand die leefde in een andere wereld.

Feesten rond Wilhelmina

De zonen uit het eerste huwelijk van Willem III waren of overleden of leken minder geschikt voor het koningschap. Toen op 31 augustus 1880 prinses Wilhelmina werd geboren uit het tweede huwelijk van koning Willem III, en wel met prinses Emma, was Nederland

opgelucht. Het voortbestaan van het Huis van Oranje, en daarmee de nationale eenheid, leken veilig gesteld.

Op 31 augustus 1898 vierde Wilhelmina haar 18de verjaardag, zes dagen later werd zij tot koningin ingehuldigd. Beide gebeurtenissen werden door de Amersfoortse bevolking aangegrepen om enorme feesten te organiseren. De inhuldigingsfeesten waren echte volksfeesten. Heel de Amersfoortse bevolking vierde het mee.

In 1898 stond het feestcomité onder leiding van M.L.Celosse, wethouder van onderwijs, en de Amersfoortse notabelen Van de Poll en Croockewit. Voordat de feesten konden beginnen werd de bevolking via een 'ernstig woord', in de kranten, op een aantal orde bepalingen gewezen. 'Laat het uw voornemen zijn de politie, en allen die geroepen zijn om de orde te handhaven, daarbij welwillend tegemoet te komen... Houdt, vooral in de drukste straten, altijd rechts... Gooi geen brandende lucifers naar de paarden...'¹²⁾. Ook ging er een waarschuwing uit naar het garnizoen; 'dat hij (de soldaat) zich alzo behoort te onthouden van al wat de uniform zou kunnen bezoedelen; d.i. van gedragingen die de orde en de eenheid verstoren, waardoor hij een schandvlek op het Leger zou werpen, en die in stede van hulde een beleediging zouden worden aan diezelfde Koningin...'¹³⁾. Hierna konden de feesten, die dagen achtereenvolgend, beginnen. Heel Amersfoort was versierd, elke wijk, straat of steeg had versieringen met vlaggedoek en dennegroen aangebracht. Van de erepoorten was die op de Kamp zeker de fraaiste. In het Havik was een schitterende 'trophee' aangebracht die hulde bracht aan de koningin. Amersfoort baadde 's avonds in een eigenaardige verlichting, de illuminatie was nog nooit zo goed geslaagd. Er waren niet alleen versierde pleinen en straten te zien, ook de winkeliers deden mee: 'Menig winkelier had ook aan zijn winkel een echt feestelijk aanzien

gegeven door een feestetalage, die het doel had bij de toeschouwers en feestvreugde en kooplust op te wekken, iets wat natuurlijk heel goed samengaat'¹⁴⁾. Zesendertighonderd schoolkinderen waren 's morgens onthaald op allerlei soorten versnaperingen. Ter gelegenheid van de inhuldigingsfeesten had de gemeenteraad een aantal ossen aangekocht die, nadat ze flink vetgemest waren, geslacht en uitgedeeld werden aan de armlastigen. De koninginmoeder had aan de burgemeester f 150,- gezonden voor de 'algemeene armen zijner gemeente'¹⁵⁾. Er was een schitterende allegorisch-historische optocht, welke op de dag tweemaal door de straten van de stad trok en waar nog jarenlang over nagepraat werd. 's Avonds waren de sociëteiten Amicitia en Vereeniging en de kroegen overvol. Duizenden hadden zich vrijdagochtend verzameld op de Varkensmarkt om aanwezig te zijn bij het planten van een koninginnelinde, de Wilhelminaboorn. 'De boomplanting geschiedde met een sierschop speciaal voor deze gelegenheid vervaardigd door de meestersmid W.Brouwer van de Arnhemsestraat. Onder de linde werd een herinnerings-oorkonde begraven, opgeborgen in een loden koker'¹⁶⁾. De viering van de verjaardag van koningin Wilhelmina was voortdurend aanleiding voor grootse volksfeesten. De afstand tussen het Oranjehuis en de bevolking was door toedoen van koningin Emma verkleind. Zij had haar dochter Wilhelmina op jonge leeftijd in alle delen van Nederland voorgesteld als de toekomstige koningin. Dit had de band tussen het Oranjehuis en de bevolking versterkt.

Het huis van Oranje was voor de verschillende zuilen, die zich in de loop van 19de eeuw steeds duidelijker manifesteren, om uiteenlopende oorzaken een 'noodzaak' geworden. 'Voor de liberalen was het een garantie van de eenheid van een verdeeld Nederland. Voor de protestanten en met name de gereformeerden was Oranje een goddelijk

gegeven, gedachtig de onafscheidelijke trias God, Nederland en Oranje'¹⁷⁾. Maar ook de katholieken en de joden waren niet anti-Oranje gezind. Dit kwam ook door het verstandig optreden van Wilhelmina ten aanzien van de katholieken. Steeds weer probeerde zij zowel de protestanten als de katholieken op dezelfde wijze te benaderen.

In Amersfoort waren de joden van oudsher zeer Orangistisch. In de patriotentijd had de joodse tabakshandelaar Benjamin Cohen aan de voortvluchtige Willem V gastvrijheid verleend aan de Zuidsingel. Voor de Tweede Wereldoorlog was de joodse slager Jules Frank vele jaren een actief bestuurslid geweest van de Amersfoortse Oranjevereniging. Zijn omvangrijke verzameling herinneringsborden die betrekking hebben op het Huis van Oranje zijn na de oorlog ondergebracht in het Museum Flehite. Slechts een kleine groep socialisten in Nederland was voorstander van een republikeinse staatsvorm. Maar niet in de Teut; 'daar waren ze zo rood als een kreeft, maar gek op Oranje! Je moest niet aan het Koningshuis komen, want de buurtbewoners waren felle aanhangers van de Koningin. Haar verjaardag werd als het feest van het jaar beschouwd... Veertien dagen voor de feestdag reden de buurtbewoners met vrachtwagens naar de Leusderhei, die in volle bloei stond. Hier werd dagenlang hei geplukt en ook werd er, hoewel dat streng verboden was, een twintigtal kleine sparren en dennebomen 'geleend'... In de nacht van 30 op 31 Augustus werd aan ieder deurkozijn een latje gespijkerd, waaraan een lampion kwam te hangen. Men was klaar voor het 'Koninginnefeest'¹⁸⁾.

De doortocht van koningin Wilhelmina en prins Hendrik

In Amersfoort werd in 1901 zowel het huwelijk van koningin Wilhelmina met prins Hendrik van Mecklenburg-Schwerin als de doortocht van het net gehuwde paar door Amersfoort gevierd.

Voor al dit laatste was aanleiding tot een groot feest.

Op 9 maart reisden zij per trein van Baarn naar Apeldoorn. Halverwege werd de reis op het station in Amersfoort enkele minuten onderbroken. Om 10 uur 's morgens hadden zich al 1600 mensen van 135 verschillende verenigingen opgesteld op de terreinen van de gemeente-gasfabriek en achter de goederenloods van de Centr. Spoorweg-maatschappij. 'Eindelijk precies 10,56 uur kwam de trein in 't gezicht en uit duizenden kelen klonk een blij hoera! Oogenblikkelijk daarop viel een zangkoor van 125 dames en heeren in, met het lied: Gelukkig Vaderland¹⁹). Na de toespraak van de burgemeester, die de speciale binding van Amersfoort met het Oranjehuis benadrukte, en het aanbieden van bloemen was de officiële tijd van 5 minuten, die was uitgesproken tot 12 minuten, om. Toen de trein langzaam het station uitreed hief Caecilia, nu bij de gasfabriek opgesteld, het 'Wien Neerlandsch bloed' aan, terwijl 2000 kinderen van de openbare en bijzondere lagere scholen en 800 van de zondagscholen met vlaggen, sjerpen en zakdoeken wuifden en uit volle borst het lied meezongen. De koningin was weer vertrokken maar Amersfoort vierde de doortocht nog de hele dag.

De oprichting van de Oranjevereniging

Op initiatief van H. Dumoulin en van J.Th.N.D.E. van Schouwenburg vond op 13 september 1905 een bijeenkomst plaats van personen, die trachten een vereniging op te richten die de festiviteiten ter gelegenheid van verjaardagen van de leden van het koninklijk huis zou organiseren. Een aantal maanden later kon de Oranjevereniging, samengesteld uit vertegenwoordigers van alle zuilen, starten. Na oproepen in de pers hadden ruim zeventig personen zich als lid van de vereniging opgegeven. De contributie werd vrijgelaten, doch bedroeg minimaal 60 cent per jaar, te voldoen in eens, per half jaar, of per 3 maanden²⁰). De opbrengsten uit de contributie waren

De huldiging van koningin Wilhelmina en prins Hendrik op het station aan het Smallepad in 1901.

onvoldoende om het feest van 31 augustus te bekostigen. Gelukkig kregen zij van de gemeenteraad een subsidie zodat de feestelijke voorbereidingen door konden gaan. Het officiële orgaan van de Oranjevereniging werd 'De Oranjevaan', met als beschermheer de burgemeester van Amersfoort. Tot aan de Tweede Wereldoorlog organiseerde de Oranjevereniging de Oranjefeesten. De berichten in de kranten over de activiteiten van de vereniging waren over het algemeen zeer lovend. Dat niet elk feest geslaagd was blijkt uit een artikel in de Amersfoortsche Courant naar aanleiding van het 25-jarig regeringsjubileum van Wilhelmina in 1923: 'Wat ons in de eerste plaats heeft getroffen is het gemis aan eenige leiding, zoodat er van eenige eenheid in de versiering geen sprake was²¹). De historische optocht van dat jaar moet de journalist een doorn in het oog zijn geweest, gezien zijn volgende opmerkingen; 'Zoo nu en dan geleek het meer een begrafenisstoet dan een feestoptocht. Jammer was het ook dat op sommige plaatsen de eerepoorten te laag bleken voor de wagens. De hoofdfout mag wel genoemd worden het punt van opstelling, achter een spoorwegovergang. Tot tweemaal toe werd de stoet afgebroken. Vandaar dat in het eerste stadsgedeelte de optocht

uit 3 afdelingen bestond²²). In de ingezonden brieven werd er regelmatig geklaagd dat op sportactiviteiten wel erg de nadruk werd gelegd. Daar was niet iedereen van gediend: 'Zeker, zeker, maar voor ieder vormt sport niet het culminatiepunt van persoonlijk leven. En ook die wezens hebben recht op bestaan, meenen het zelve ten minste te hebben²³). In 1936 werd de Oranjevereniging opgeschrikt door geruchten dat er plannen waren om een christelijke Oranjevereniging op te richten. De Oranjevereniging verzette zich hier fel tegen. Het Soesterkwartier had wel een eigen vereniging maar dat werd gerechtvaardigd door de ligging van dit gebied ten opzichte van de stad. Maar een Oranjevereniging voortkomend uit een zuil werd niet geaccepteerd door de bestuursleden van de vereniging. In een ingezonden stuk in de Amersfoortsche Courant eindigde de voorzitter van de Oranjevereniging zijn artikel als volgt: 'Ik eindig met een foei en in de vaste overtuiging dat verreweg de meesten der oranjelievende Protestants Christenen verbroekeling in dezen groote schade zullen achten aan het zich gestelde doel en juist eenheid van samenwerken in onze bij uitstek nationale vereeniging bij den voortduur het meest doelstrekkend zal blijken'. Het

blijft onduidelijk of een vereniging met zo'n duidelijk christelijke signatuur werkelijk ontstaan is.

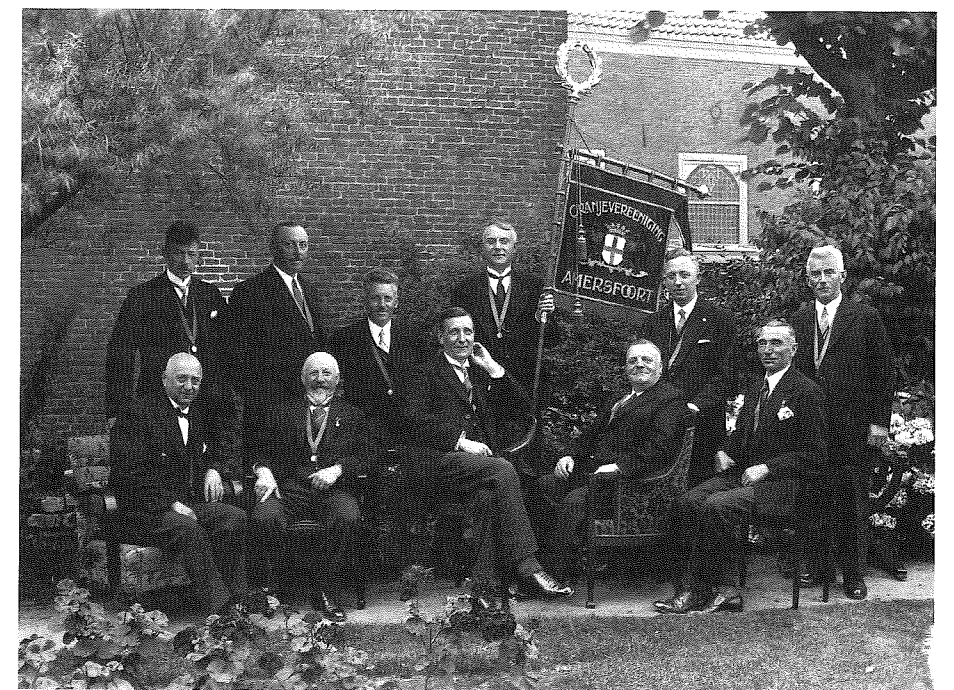
De geboorte van prinses Beatrix, in 1938, was aanleiding tot de volgende krantenkop: 'Oranje-jubel laat hoog op; Amersfoort is Amersfoort niet meer. Amersfoort juicht. De hemel is wel wat grauw, een fijn regentje miezelt...maar wat doet dat er toe? Iedereen lacht²⁴). De zorgen om een dreigende oorlog konden even worden vergeten. Twee jaar later was de politieke situatie zo gespannen dat tijdens de ledenvergadering van 14 februari 1940 werd besloten geen contributie te heffen want door de voortdurende oorlogsdreiging zou er geen gelegenheid zijn om feest te vieren. In 1941 kreeg de vereniging de opdracht van den Commissaris voor niet-commerciële Verenigingen en Stichtingen om de werkzaamheden onmiddellijk stop te zetten. Het bestuur werd geschorst en de ledenlijsten, gelden en archiefstukken moesten binnen acht dagen ingeleverd worden. De voorzitter van de Oranjevereniging, C. van Zweeden, nam in een brief afscheid met de volgende woorden: 'Bij een zeer spoedige vrede zal het belang van alle volkeren der aarde echter wel gediend zijn en met de wens dat deze werkelijk binnen kort moge komen, teken ik met de beste groeten, Uw vroegere voorzitter en vriend²⁵).

De Oranjevereniging na de Tweede Wereldoorlog

In mei 1945 was Nederland eindelijk bevrijd! De bevrijdingsfeesten duurden de hele zomer met als afsluiting en hoogtepunt koninginndag op 31 augustus. 'Heel Amersfoort was versierd. De buurtverenigingen probeerden elkaar de loef af te steken met de mooiste 'erepoort'. Duizenden lege conservenblikjes werden gebruikt voor de versieringen, hetzij gevuld met hei of bloemen hetzij met olie om 's avonds met een oliedrijvertje voor een prachtige feestverlichting te zorgen²⁶). Na de bevrijding begon de Oranjever-

eniging weer met het organiseren van Oranjefeesten, maar de feesten waren niet meer zo succesvol als vroeger. Na de eerste feestroes kwamen de Amersfoorters tot bezinning en begonnen aan de wederopbouw. De Koude Oorlog en de politieke acties in Nederlands-Indië drukten een stempel op de eerste jaren na de oorlog. In de kranten werd geklaagd dat door de reglementerende toon van verschillende feestcommissies de spontaniteit verdwenen was. Bepaalde wijken in Amersfoort, die andere jaren graag versierden, hingen geen erebogen, verlichting en portretten van de koningin meer op. Door de bemoeienissen van boven af waren verschillende wijken in de contramine gegaan. Op de vraag of de buurt de straten zou versieren was het antwoord: 'Dank je wel, dan doen we niets, want dan gaat het zeker weer net als bij de bevrijdingsfeesten, wat wij willen doen

is niet goed en wij moeten uitvoeren wat van hoogerhand als goed wordt aangediend²⁷). Na 1948 wordt koninginndag verplaatst naar 30 april ook dat was wennen. Het mooie weer in augustus, dat vaak mee hielp om er een vrolijk feest van te maken, ontbrak vaak in april. Een aantal feesten viel letterlijk en figuurlijk in het water. De openbare feestviering tijdens de Oranjefeesten was na de oorlog in omvang afgenomen. Dit kan verschillende oorzaken hebben. Tijdens de regeerperiode van Wilhelmina was de Oranjevereniging vooral een uiting van persoonsverering. Toen Juliana in 1948 als koningin aantrad werd de inhoud van het koningschap gewijzigd. De komst van de televisie, de toegenomen vrije tijd en nieuwe vormen van vrijetijdsbesteding, in de jaren zestig, leidde tot grote veranderingen. Het was nu

Het bestuur van de Oranjevereniging in 1930. Zittend geheel links Jules Frank, derde van links voorzitter C. van Zweeden.

mogelijk om thuis de verjaardagen en jubilea van het koninklijk huis te volgen. De nieuwe vormen van vrijetijdsbesteding zorgden voor een ruime keuze mogelijkheid om een vrije dag als koninginnedag plezierig door te komen. De openbare feestviering nam hiermee verder af. Verschillende Oranjeverenigingen hebben onvoldoende kunnen reageren op deze veranderingen. Ook in Amersfoort is het organiseren van koninginnedag een vaak moeizame gebeurtenis. De Oranjevereniging heeft 700 leden op een bevolking van ruim 100.000 inwoners. Met de contributie van deze leden moet zij een feest voor de hele Amersfoortse bevolking organiseren. Maar niet alleen de financiële kant weegt zwaar ook het zoeken naar de juiste invulling van koninginnedag blijkt moeilijk. De Oranjevereniging moet concurreren met steeds weer nieuwe vrijetijdsbestedingen. De bevolking is minder geneigd om zelf actief te worden, zoals vroeger toen hele families of bepaalde buurten maandenlang bezig waren met de voorbereidingen van de feesten. En zelfs de openbare versieringen moesten door het vandalisme voorgoed opgeborgen worden.

DE KEIFEESTEN

Everard Meyster was in de 17de eeuw een van de rijke landjonkers in Amersfoort. In 1661 sloot hij met een aantal vrienden een weddenschap om een bedrag van f3.000 dat hij de Amersfoortse burgers zo 'gek' zou krijgen dat ze een kei binnen de muren van de stad zouden slepen. De keientrekkers, gelaafd met bier en krakelingen, slaagden erin. Meyster won zijn weddenschap en als dank deelde hij gedenkenpenningen uit. Naar buiten toe wakte deze feestelijke inhaling al snel tot spot en hatelijkheden. Spotprenten en spotpenningen verschenen. Onder de spotprenten was er één die de optocht voorstelde, met het onderschrift: Ha! marsch! voort! een toespeling op de naam Amersfoort. De Amersfoorters, die nu

de spotnaam keientrekkers droegen, begroeven de kei in alle stilte op de Varkensmarkt.

Op 22 mei 1897 nam de Oudheidkundige Vereniging Flehite het initiatief om de kei weer op te graven en in de stad op een sokkel te zetten. In 1903 was het zover. Volgens overlevering, die met het verstrijken van de jaren steeds fabelachtiger vormen aannam, zochten de Amersfoorters drie dagen en nachten naar hun kei. Toen kon Spekkie (bijnaam van Hendrik de Goede), de vinder van de kei, eindelijk roepen: doaristie! De kei was gevonden en er brak een ware kei-koorts uit. Besloten werd de kei nog een keer te trekken. De inwoners van Amersfoort meldden zich in grote getale aan als keitrekker. Er werd een Everard Meyster, en Jacob van Campen met gevolg gekozen uit de bevolking. De stad was in feeststemming toen de stoet met muziekkorpsen, de keitrekkers en 'Everard Meyster en gevolg' door Amersfoort trok. De kei inspireerde meerdere stadsdichters tot rijmen en liederen. Zo werd er bij aankomst van de kei op zijn nieuwe bestemming het volgende Keilied gezongen:

Komt trouwe burgers van Amersfoort,
Trekt den Kei nu tot waar hij behoort:
Spaart geen krachten op deez' schoonen dag,
Trekt die eeuwen hier begraven lag.
Allen te samen het touw aangevat,
Op nu, trouwe burgers van de Keienstad!²⁸⁾

Dat er dit keer geen sprake was van schaamte blijkt wel uit het volgende bericht: 'Moge hij (de kei) eene aantrekkelijkheid te meer zijn voor den vreemdeling die Amersfoort bezoekt'²⁹⁾. De kei werd in 1932 verplaatst en kreeg in 1954 een nieuwe sokkel. Steeds werden de gebeurtenissen aangegrepen om een feest rond de kei te organiseren. Vanaf 1971 worden er jaarlijks keistadfeesten gehouden. De organisatie van de feesten is in handen van de ACC, de

Amersfoortse Contact Commissie. Om de Amersfoortse bevolking in contact te laten komen met andere landen en die landen met de stad Amersfoort nodigde de wethouder van cultuur, W. Huslage, elk jaar, tijdens de keistadfeesten, gasten van zo'n land uit. Het gastland bracht een kei mee en hoogtepunt van het keistadfeest was het overhandigen en het plaatsen van de kei in het petrografisch (=keien) park aan de Stadsring. Door de hoge kosten van vervoer en het uitnodigen van de gasten is rond 1980 gestopt met het invoeren van keien en het landentema. In plaats van landen worden nu de diverse wijken van of een bepaalde groep uit Amersfoort belicht. De huidige keistadfeesten beslaan een periode van vijf dagen en hebben een uitgebreid programma, waaronder: historische optocht met Everard Meyster en de kei die getrokken wordt, historische bestorming van de Koppelpoort, taptoe, marktstad met een vlooiemarkt, boekenmarkt, antiekmarkt, etc. Vooral de vlooiemarkt is een succesvol onderdeel van het feest. De keistadfeesten zijn typisch Amersfoortse feesten. Ontstaan vanuit de Amersfoortse geschiedenis en pas deze eeuw weer tot bloei gekomen. Men was de schaamte, als keitrekker voorbij. De kei werd, zowel in het buiten- als het binnenland het symbool van Amersfoort. Amersfoort werd een Kei van een stad.

Tenslotte

In de 19de eeuw stonden koning en vaderland centraal bij de volksfeesten in Amersfoort. Bij het typisch Amersfoortse volksfeest rond 'de kei' lag de nadruk op een plaatselijke historische figuur. Sommige van deze feesten zijn in de loop van de tijd van karakter veranderd; andere zijn verdwenen. De huidige Amersfoortse feesten kregen een nieuw cultureel karakter. De organisatie van deze evenementen richt zich op bepaalde 'artistieke' doelgroepen met interesse voor theater of jazz. Er is geen sprake meer van volksfeesten. De

nieuwe evenementen zijn vooral kijk- en luisterfeesten geworden die een meer passief karakter dragen. Alleen op de vrijmarkt tijdens koninginnedag zien we nog iets van het eigen initiatief. Hoewel de vorm en inhoud van de feesten steeds veranderde en de omvang van de openbare feestviering lijkt te zijn afgenomen, blijft de behoefte eraan bestaan. Niet meer om de eenheid van Nederland te bevestigen of als vlucht uit een armoedig bestaan maar om de band binnen de Amersfoortse gemeenschap te versterken.

Tentoonstelling

Onder de titel 'Feesten in Amersfoort!' is in Museum Flehite van 30 oktober t/m 12 december 1993 een tentoonstelling georganiseerd over het onderwerp dat hiernaast in het artikel van Jolanda Geerse uitvoerig beschreven wordt. Men wordt in de stemming gebracht door een reconstructie van een feestpoort en ook een replica van de Kei is aanwezig. Verder geven afbeeldingen, herinneringsaardewerk, eeuwfeestkledij en nog vele andere zaken een afwisselend beeld van feesten in Amersfoort in de vorige en in deze eeuw.

Noten

1. H. van Dijk, *Voor koning en vaderland. De ontwikkeling van politiek en samenleving sinds 1870 in: Modernisering, tussen traditie en vooruitgang: een geschiedenis van de industriële samenlevingen* (Erasmusuniversiteit 1989) 131.
2. J.Th.M. Bank, *Het Roemrijk Vaderland: Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw* ('s-Gravenhage 1990) 11.
3. H. van Dijk, *Voor koning en vaderland*, 140.
4. Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad, 28 november 1863.
5. Officiële feestwijzer bij de viering te Amersfoort, 28 november 1888.
6. Feestnummer van het Weekblad voor Amersfoort en Omstreken, 1 april 1872.
7. Amersfoortsche Courant, 1 april 1872.

Everard Meyster anno 1981.

8. Idem, 28 november 1888.
9. De Nederlandse Gemeente, 18 december 1959.
10. De Spiegel, 25 juli 1959.
11. Amersfoortsche Courant, 16 mei 1874.
12. Idem, 31 augustus 1898.
13. Idem, 31 augustus 1898.
14. Idem, 1 september 1898.
15. Nieuws- en Advertentieblad, 3 september 1898.
16. Amersfoortsche Courant, 14 februari 1948.
17. H. de Beukelaer, *In naam van Oranje: beeld van de oranje feesten in de Achterhoek en de Liemers 1880 tot heden* (Doetinchem 1990) 13.
18. J. van Dijkhuizen, *De Teut* (Amersfoort 1988).
19. Nieuws- en Advertentieblad, 9 maart 1901.
20. Oranjevaan, 1906.
21. Amersfoortsche Courant, 1 september 1923.
22. Idem.
23. De Amersfoorter, 6 september 1930.
24. Amersfoortsche Courant, 31 februari 1938.
25. Brief van de heer C. van Zweeden aan de leden van de Oranjevereniging, juni 1941.
26. J.L. Bloemhof, *Amersfoort '40-'45* (Amersfoort 1990).
27. Amersfoortsche Courant, 5 september 1946.
28. Programma der feestelijkheden ter verplaatsing van den Amersfoortsche kei, 28 mei 1903.
29. Amersfoortsch Dagblad, 10 juli 1903.

Aanvulling

Dissonanten in achttiende-eeuws Amersfoort (Flehite 23 no. 1/2 (mei 1993) 2-5)

Mijn ROB-collega H. Sarfatij maakte mij er op attent dat 'Cwalle' ook een joodse naam is, afkomstig van het Hebreeuwse woord voor 'koopman'. Dit betekent dat acht (i.p.v. zeven) van de 19 oprichters van het 'Musiecq Colegie' joden waren. Later onderzoek van mevr. L. van Hoorn-Koster bracht aan het licht dat F. J. van Lilaar (de Muziekzaal-Van Lilaar) al op 8 november 1820 overleed. Hij had dus niets te maken met de koop van Randenbroek door zijn zoon in 1822. Het na ca. 1730 ontstane woord voor homofielen is 'Utrechenaar'; een Utrechter is een bewoner van de stad. Vriendelijke opmerking door J.E. Bogaers en A.G. van der Steur. Tenslotte bleek er in de bibliotheek van het Museum Flehite wel een exemplaar van het besproken pamflet aanwezig.

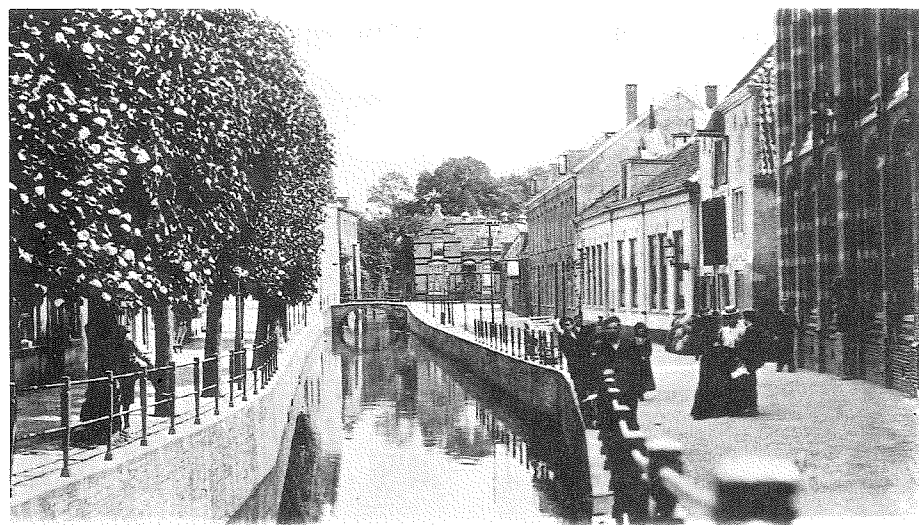
J. A. Brongers

Het Mondriaan-complex

De bewoningsgeschiedenis van de drie panden op de Kortegracht

L. van Hoorn-Koster

Er zijn in Amersfoort in de loop der tijden verscheidene mensen geboren van wie de naam tot ver buiten de landsgrenzen bekend is geworden. Eén van hen is de schilder Pieter Cornelis Mondriaan. Teneinde de herinnering aan deze veelzijdige kunstenaar levendig te houden werd te Amersfoort op 31 juli 1985 de 'Stichting Mondriaanhuis' opgericht. Vervolgens werd in 1986 de 'Stichting Kortegracht 9-11' in het leven geroepen die zich tot doel stelde het in eigendom verkrijgen, renoveren en exploiteren van de panden Kortegracht 9, 9¹ en 11. Initiatiefnemers hiervan waren de architect L.J. Heijdenrijk en diens echtgenote F.H.M. Heijdenrijk-Osendarp. Als grote bewonderaars van het werk van Piet Mondriaan vonden zij het jammer dat zijn geboortehuis, staande op de Kortegracht 11 niet behoorlijk onderhouden werd en een vervallen indruk maakte. Ook het buurhuis 9¹ waarin eens de Christelijk Nationale School was gevestigd waarvan Mondriaan sr de eerste hoofdonderwijzer was geweest, was langzamerhand rijp voor de sloop, terwijl het met het belende pakhuis op nr. 9 niet veel beter gesteld was. Het is hun gelukt de nodige medestanders te vinden en op 10 september 1987 werden door het bestuur van de 'Stichting Kortegracht 9-11' de drie lege panden aangekocht van H.J.J. Krijnen. Nu het doel was bereikt werd de laatstgenoemde stichting omgedoopt in 'Stichting de Nieuwe Beelding', die de verworven panden zal beheren. Maar niet Piet Mondriaan vormt het onderwerp van dit artikel, doch de bewoningsgeschiedenis van zijn geboortehuis en de twee daarnaast staande panden. Aangezien de eigenaren de panden niet altijd zelf bewoonden en verhuring meestal slechts bij een onderhands contract of door een mondelinge overeenkomst geschiedde, is vaak moeilijk vast te stellen wie de bewoners waren. Hoe de huizen die op deze plaats stonden er oorspronkelijk uitgezien hebben, hoe dikwijls zij verbouwd zijn en of zij tussentijds eens zijn afge-

A 1125. Looft. C.P. Westendorp No. 100. Kortegracht, Amersfoort.

De Kortegracht omstreeks 1905. Geheel rechts het toenmalige postkantoor, gebouwd in 1892.

broken teneinde nieuwbouw te realiseren, is thans niet meer met zekerheid te zeggen. Omstreeks 1600 zullen zij zeker als mooie panden hebben gegolden, aangezien zij in die tijd alle drie bewoond werden door leden van vooraanstaande families. Voor een goed begrip van de situatie is hierbij een klein deel van de stadsplattegrond afgebeeld waarop de ligging der huizen wordt aangegeven met letters.

Kortegracht 9¹ (B)

De eerste gegevens omtrent de bewoning van dit huis dateren uit het jaar 1524. In dat jaar verkochten de toenmalige eigenaren Willem Sael en zijn vrouw Stijn hun huis aan Ghijsbert Harmensz Botter (van Snellenberch) en diens vrouw Franske (Francisca Borre van Amerongen).¹⁾ De huizen die aan weerszijden van het pand stonden (A + C) waren toen beide in het bezit van de erfgenamen van een zekere Jan Roloffs. Uit het huwelijk van Ghijsbert en Franske waren twee dochters, Cornelia en Lutgen en een zoon Henrick geboren. Het is mogelijk dat reeds ten tijde van Willem Sael het pand tevens als een (huis)brouwerij in gebruik is geweest, zeker is echter dat Ghijsbert Botter die bierbrouwer was er een bierbrouwerij in exploiteerde. Dit wordt duidelijk wanneer hij en zijn vrouw op 28 januari 1553 een mutueel testament opmaken waarin zij tevens de wees-

kamer uit hun boedel secluderen en dit in de protocollen van het Gerecht laten vastleggen. Aan hun dochters, Cornelia en Lutgen wordt het huis met de brouwerij, de brouwketel (destijds een kostbaar bezit) en al hetgeen verder tot de brouwerij behoorde, toegewezen. Het zal vermoedelijk slechts een betrekkelijk kleine brouwerij zijn geweest, daar hij niet bij naam wordt genoemd en er speciaal melding wordt gemaakt van het feit dat het pand door het gezin wordt bewoond. Bovendien werd aan de meisjes een aandeel in het buurhuis (A), waarvan Ghijsbert inmiddels medeëigenaar was geworden, een boomgaard die buiten de Triesgens-(Andries)poort lag en waarin ook hop geteeld werd (door het gebruik van hop werd het bier smakelijker en ook langer houdbaar), alsmede een schuur en een klein huisje die achter de brouwerij stonden, toegedeeld. Aan hun zoon Henrick werd het aandeel geschonken dat Ghijsbert bezat in een mooi huis in de Muurhuizen. In de marge van deze akte werd vijf jaar later, op 28 februari 1558, de aantekening gemaakt dat dit testament door Ghijsbert en zijn vrouw was herroepen en nietig verklaard. Wat hiervan de reden was zal wel nooit bekend worden. Ghijsbert Botter was een gezien man. Naast zijn werkzaamheden in de brouwerij had hij ook vele jaren zitting in de Vroedschap. Vanaf 1532 tot 1568, toen hij voor de laatste maal als schepen

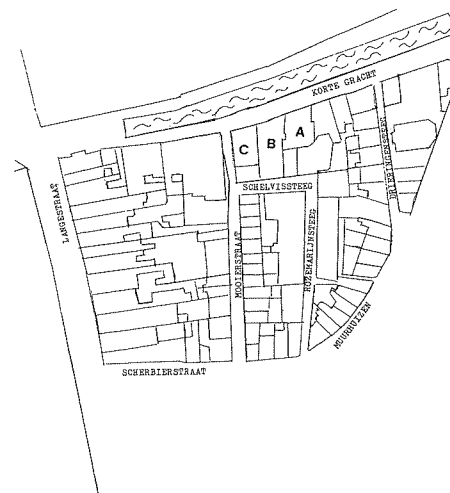
werd benoemd, was hij in verschillende functies onafgebroken lid van de Magistraat. Vanaf 1550 tot 1565 was hij zeven maal burgemeester. Ghijsbert Botter is tussen 1568 en 1571 overleden. Zijn dochter Cornelia was gehuwd met Johan van der Burch (Verburch), uit welk huwelijk zes kinderen werden geboren, genaamd Willem, Ghijsbert, Adriana, Efa, Anna en Lutgen. Op 3 juli 1574 leende Johan van der Burch als gemachtigde van zijn schoonmoeder Franske, de weduwe van Ghijsbert Botter van Snellenberch, als boedelhoudster, een som geld waarbij het huis dat zij gezamenlijk bewoonden, in onderpand werd gegeven. (Het toevoegsel 'van Snellenberch' achter de naam Botter was door Ghijsbert zelf zelden gebruikt). In de marge van deze akte werd op 15 december 1599 de aantekening gemaakt dat dit bedrag door Johan van der Burch was voldaan. Twee jaar later, op 2 maart 1576 leende het echtpaar Van der Burch een bedrag van een zekere Frans Peters, waarvoor zij hem hun huis in onderpand gaven. Hieruit kan men concluderen dat Franske, de weduwe van Ghijsbert Botter was overleden en dat haar

dochter Cornelia en haar man Johan van der Burch de eigenaren van het huis met de brouwerij zijn geworden. Op 23 mei 1583 werd deze lening afgelost. De schuur met het huisje ernaast, die achter de brouwerij aan de overzijde van de steeg²⁾ stonden, behoorden eveneens aan het echtpaar Van der Burch. Uit een akte van 9 maart 1599 blijkt dat Cornelia enkele jaren daarvoor was gestorven. Hoe, waar en wanneer zij haar laatste wil heeft vastgelegd is mij niet bekend. Zeker is dat haar man de inhoud hiervan volledig kende en goedkeurde. Ieder van haar kinderen ontving $\frac{1}{6}$ deel van haar nalatenschap. Zeer tegen de wil van haar vader was hun dochter Adriana gehuwd met een zekere Jan Vonck. Op 17 april 1597 had de eerste afkondiging plaats van hun voorgenomen huwelijk en ondanks de vele protesten en de rekestes die Johan van der Burch aan de Magistraat richtte, werden zij uiteindelijk op 17 november 1597 in de echt verbonden.³⁾ Zij vestigden zich op de Hof in het huis genaamd 'het Vossenhol' (nu 17a/b). Op 9 maart 1599 droeg Adriana het haar toekomende deel in het ouderlijk huis met alles wat daartoe behoorde, inclusief de schuur en het huisje daarachter, over aan haar broers en zusters. Op 4 januari 1602 verkocht zij tenslotte aan hen ook haar aandeel in enkele landerijen en andere onroerende goederen in Amersfoort.

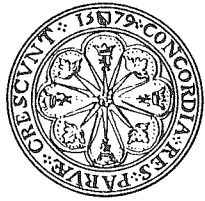
Ook haar broers en zusters hadden geleidelijk hun levensgezel(in) gevonden. Willem huwde met Aleida van Reede, de uitverkorene van Ghijsbert was Anna van Loo, de laatsten gingen in Maarssen wonen. Na haar huwelijk met Aert den Hondt, die uit Utrecht afkomstig was, vertrok ook Lutgen uit Amersfoort. In de loop der jaren deden allen, waaronder ook Anna met haar man Johan van Angeren en Efa met haar echtgenoot Hademan van Laer, hun aandeel in de gezamenlijke bezittingen waaronder een aantal tuinen en landerijen die buiten de Triesgenspoort en Utrechtsepoort gelegen waren, van de

hand. Uit een akte van 23 september 1615 blijkt dat Willem eigenaar van het huis met alle toebehoren was geworden daar hij en zijn vrouw Aleida toen een lening afsloten en daarbij het huis in onderpand gaven. Aleida van Reede, de vrouw van Willem van der Burch moet blijkens een akte van die datum vóór 9 april 1618 zijn overleden. Op 22 september 1618 gaf Willem als boedelhouder bij een lening die hij afslot met een zekere Willem Jurriaens, niet alleen het huis maar ook drie woningen die er achter staan in onderpand. Klaarblijkelijk zijn de schuur en het huisje verbouwd tot drie woningen. Deze drie woningen werden door hem op 15 februari 1620 verkocht aan zijn zwager Johan van Angeren.

Willem moet kort hierna zijn gestorven want zijn vader die op 5 maart 1613 voor notaris Jacob van Bitterschoten zijn testament had gemaakt, waarvoor hem op 4 november 1605 door het Hof van Utrecht het benodigde octrooi tot testen was verleend, bracht in 1621 ten overstaan van notaris Johan van Ingen een wijziging in dit testament aan. Hij verklaarde hierin dat zijn oudste zoon Willem van der Burch, helaas was overleden. Hij vermaakte nu de aan Willem en diens vrouw Aleida van Reede toegedeelde portie aan hun kinderen, op voorwaarde dat de laatsten alle nog bestaande schulden en lasten die ooit door een van hun ouders gemaakt waren, zullen betalen.⁴⁾ Johan van Ingen werd door het Gerecht aangesteld tot curator over de desolate boedel van wijlen Willem van der Burch en zijn vrouw Aleida van Reede. Reeds op 26 oktober 1621 werd door hem het huis op de Kortegracht dat een eeuw lang in het bezit van één familie was geweest, bij openbare opslag verkocht. De hoogste bieder was Goort van Isendoorn, die de nieuwe eigenaar werd. Deze vervulde van 1612 tot circa 1618 de functie van luitenant-schout. Hij was tevens bierbrouwer. Hij huwde op 28 juli 1612 met een brouwersdochter, Meynsgen Andries van Wayenborch.

De Kortegracht en omgeving omstreeks 1925.

Een gouden rozennobel die door Van Isendoorn als 'speldengeld' werd bedongen.

Waarschijnlijk hebben zij zich na de koop van het huis direkt op de Korte-gracht gevestigd en de brouwerij aldaar nieuw leven ingeblazen. Vanaf 1627 maakte Van Isendoorn als raad deel uit van de Vroedschap. Afgezien van een korte onderbreking in 1629 (de inval van Montecuculi) bleef hij tot 1636 hierin onafgebroken vertegenwoordigd. In 1634 werd hij benoemd tot regent van de Lieve-Vrouwekerk. Het echtpaar bezat verscheidene huizen in de stad, deels afkomstig uit de nalatenschap van de vader van Meynsgen, deels uit aankoop tijdens hun huwelijk. Zij behoorden tot de gegoede burgers van de stad. Het doet daarom ietwat lachwekkend aan dat Van Isendoorn bij de verkoop van één zijner huizen staande in de Utrechtsestraat boven de verkoopprijs nog speldengeld voor zijn vrouw en zijn twee oudste dochters in de vorm van enkele rozennobels bedingt. In deze akte van 27 oktober 1630 wordt hij aangeduid als brouwer en schepen.⁵⁾ Om onbekende redenen verhuisde het echtpaar, omstreeks 1646/1647 naar Wijk bij Duurstede. Zij verkochten het pand op 8 september 1647 aan Alard Bicquet en Elisabeth Willems. Het straatje achter het perceel werd nu aangeduid met Coecoekstraat. Voor Bicquet en zijn vrouw is de aankoop van het perceel kennelijk een grote teleurstelling geweest want binnen een jaar hebben zij Amersfoort verlaten. Jan Henricks van Aucoop, een deurwaarder, werd door hen gemachtigd het pand voor hen te verkopen. De kopers waren Aert Rijcks van Rijn en zijn vrouw Judith van Raes-

feld aan wie het op 10 juli 1648 werd overgedragen. Hoewel Aert van Rijn uit een bekend brouwersgeslacht stamde mag aangenomen worden dat de brouwerij inmiddels buiten gebruik was gesteld. Het echtpaar had twee zonen en drie dochters, waarvan één dochter, Emmerentia huwde met Gerrit van Bornbergen, de brouwer uit de brouwerij 'de Drie Ringen'. Zij ontpopte zich na diens dood tot een flinke zakenvrouw die zowel haar gezin als de brouwerij met vaste hand bestuurd.⁶⁾ Aert van Rijn overleed omstreeks 1658. In 1666 verkochten zijn weduwe, Judith van Raesfeld en haar kinderen, het huis aan Claes Claesz en zijn vrouw.⁷⁾ Zij hielden het enige jaren in hun bezit waarna het vervolgens eigendom werd van Dirk van Ommeren die het op 4 mei 1683 overdeed aan Cornelis Fransz Boelhouwer. Laatstgenoemde was in 1674 gehuwd met Gijsbertje Jans en na haar dood tien jaar later hertrouwde hij met Geertruyt van Geyn. In 1757 blijkt het huis in handen te zijn gekomen van Johanna Boelhouwer, de weduwe van Pieter van Noorwegen met wie zij in 1742 was getrouwd. Hij was afkomstig uit Middelburg en weduwnaar van Johanna van de Mark. Zijn moederloos dochtertje Maria vond bij haar tweede moeder, Johanna Boelhouwer, een liefdevol onthaal. Maria en haar man Michiel Beekhof, med.dr. die afkomstig was uit Voorburg, waren sinds 23 september 1771 de volgende eigenaren. Zij werden op 16 juli 1761 in de echt verbonden. Op 21 oktober 1780 verkochten zij hun huis aan Izaak Scheltus Ottozoon, Heer van Leusden, die twee jaar later ook eigenaar werd van het buurhuis A.

Kortegracht 11 (A)

Zoals reeds werd vermeld was het onderhavige pand in 1524, toen Ghijsbert Harmensz Botter het belendende huis (B) kocht, eigendom van de erfgenamen van Jan Roloffs. Het werd vervolgens het gemeenschappelijke eigendom van Jan Harmensz, die

gehuwd was met Jacobgen van Westrenen, en bovengenoemde Ghijsbert Harmensz Botter. Na diens dood kwam zijn aandeel in het bezit van zijn dochter Cornelia Botter van Snellenberch. Op 1 oktober 1571 kocht zij van Jan Harmensz ook diens aandeel in het bezit van het huis en werd zij zodoende eigenares van het gehele pand. Aan een zijde werd het belend door de bierbrouwerij 'de Drie Ringen' van de brouwer Geryt van Schayck (ook wel Schadijck) en aan de andere kant door het aan haar moeder toebehorende woonhuis met brouwerij (B). Zoals wij reeds zagen viel dit later eveneens aan haar toe en had zij bij testament bepaald dat haar bezit na haar overlijden gelijkelijk tussen haar kinderen moest worden verdeeld. Ieder van hen had dus recht op 1/3 deel van de nalatenschap. Waarschijnlijk door onderlinge verkoop en ruiling van aandelen was Willem omstreeks 1615 eigenaar van huis B geworden en werd Efa de bezitster van het nu ter sprake zijnde huis. Zij was op 21 september 1615 gehuwd met Hademan van Laer.⁸⁾ Na hun overlijden werden hun erfgenamen gedwongen het pand te verkopen. Door de Magistraat werd op 1 juli 1652 vastgesteld dat de erfgenamen van Van Laer in gebreke waren gebleven een bedrag dat zij op 1 juli 1642 geleend hadden van een zekere Jan Joosten Colck terug te betalen. Op diens verzoek werd op 12 januari 1653 driemaal publiek bekend gemaakt dat de woning bij openbare afslag verkocht zou worden. Kopers werden Beernt Joachims, wever van beroep, en zijn vrouw Neeltje Everts. De koopakte werd echter eerst op 17 juli 1654 in de protocollen van het Gerecht ingeschreven. Er werd hierin tevens melding gemaakt dat er een canon op het huis rustte, groot 1 gulden en 10 stuivers ten bate van een zekere vicarie in het jaar 1390 gefundeerd door Harmen Both op het Sint-Steven- en Sint-Laurens-altaar in de Sint-Joriskerk. Nadat Beernt en Neeltje terstond na de koop

reeds een lening hadden gesloten, leenden zij op 28 april 1655 opnieuw een som geld en gaven hiervoor hun huis in onderpand. Het was de Amsterdamse koopman Johan Block die hun het geld verschaftte waardoor zij in staat waren voor hun weverij het zo begeerde Brunswijcks garen te kopen. Dit garen stond namelijk bij de wevers hoog aangeschreven vanwege de voortreffelijke kwaliteit. Omstreeks 1657 was Beernt Joachims overleden. Zijn weduwe zette het bedrijf nog enige tijd voort. Hierna werden de eigenaren Laurens Charles en zijn vrouw Emerentia van der Graght. Deze waren afkomstig uit Amsterdam en waarschijnlijk woonden zij reeds enige jaren in Amersfoort voordat Charles op 3 februari 1679 het burgerrecht der stad verkreeg.⁹⁾ Het pand werd door hem geschikt gemaakt tot een azijnmakerij. In 1680 werd hij opgenomen in de stadsregering, waarvan hij onafgebroken tot aan zijn dood op 7 februari 1706 deel uitmaakte, afwisselend als schepen en raad. Bovendien was hij al die jaren als weesmeester werkzaam. In 1692 werd hij gekozen als regent van de Sint-Joriskerk. Na de dood van Laurens Charles en diens vrouw werd op 16 augustus 1712 het pand op de Kortegracht door hun twee dochters, Clara en Helena Charles verkocht aan de zeepzieders Pieter en Arent van der Meersch, die in de voormalige brouwerij 'de Drie Ringen' een zeepziederij exploiteerden.¹⁰⁾ De jaarlijkse uitgang van f1,50 moest nog steeds worden betaald en wel aan de toenmalige vicaris Willem Bohel. Het is niet geheel duidelijk of de gebroeders Van der Meersch de azijnmakerij die in het nieuw verworven pand gemaakt was in bedrijf hielden. In 1730 werd het door Arent van der Meersch en zijn vrouw Pieterella Heuveling verkocht aan Sibertus van Straalzond. Het werd omschreven als een 'huis met een open plaatsje daarachter'.¹¹⁾ Van Straalzond was geen onbekende in Amersfoort. Hij was koopman en (een wat onduidelijke term) fabrikant en trad

De panden Kortegracht 9 en 11 omstreeks 1920.

tevens op als ziekenbezoeker. Zijn voornaamste bron van inkomsten was echter de huuropbrengst van zijn huizen. Regelmatig breidde hij zijn bezit aan woningen uit. Soms grote mooie panden, doch in doorsnede waren het betrekkelijk kleine woningen, waarin veelal tapperijtjes gevestigd waren. Hij was in 1703 betrokken bij de burgerbeweging, de zogenoemde Plooierijen, die eindigden met de terechtstelling van de twee leiders, de notaris Richard Saab en Pieter van Houten.¹²⁾ Sibertus van Straalzond huwde omstreeks 1680 met Jannetje Jans van Hamersveld. Uit dit huwelijk werden twee dochters, Geertruida en Johanna alsmede een zoon Johannes geboren die op 8 augustus 1724 in de echt verbonden werd met Geertruid van Hamersveld. Het enige kind van dit echtpaar was een jongen die op 13 mei 1725 het levenslicht zag en naar zijn grootvader Sibertus werd vernoemd. Op 15 september 1739 overleed Sibertus van Straalzond sr. De ouders van Sibertus jr waren reeds eerder gestorven. Zijn grootvader liet aan hem, die zijn naamgenoot maar bovenal de stamhouder was, een groot deel van zijn bezittingen na. Veel van de huizen die in de Blaffert van het Huisgeld, aangelegd in het jaar 1755, op naam van Sibertus van Straalzond staan zijn door zijn grootvader verworven en aan hem gelegateerd. Hij bleef onge-

huwd en stierf op 4 juli 1808. Behoudens enkele legaten had hij zijn gehele bezit vermaakt aan zijn talloze neven en nichten, die allen met naam en verwantschap genoemd worden. Gijsbertje Prins, zijn dienstbode die hem stellig zeer goed verzorgd had beloonde hij met een som geld die haar in staat stelde een eigen huishouding op te zetten. Bovendien werden haar vele huishoudelijke artikelen en meubels toegewezen, zodat zij haar toekomstig huisje daarmee kon inrichten.¹³⁾ Doch het huis op de Kortegracht, waarop nog steeds de canon van f1,50 rustte, was inmiddels in andere handen geraakt. Op 27 maart 1782 was namelijk Izaak Scheltus Ottozoon, die reeds in 1780 de bezitter was geworden van het naastgelegen pand (B), de nieuwe eigenaar geworden. Sindsdien waren beide percelen dus in één hand en werden door Scheltus zelf bewoond. Volgens het kohier van de Liberale Gift van 1793 woonde hij er toen met zijn tweede vrouw Sara Jacoba Becker, zijn jongste twee dochters en een dienstbode.

Kortegracht 9 (B) en 11 (A)

Izaak Scheltus voerde sinds hij in 1768 de Heerlijkheid Leusden had gekocht de titel 'Heer van Leusden'. Vermoedelijk heeft hij zich toen ook aldaar metterwoon gevestigd daar zijn eerste aankopen van onroerend goed in Amers-

voort dateren van 21 oktober 1780. In het protocol van het Gerecht Amersfoort werd toen behalve de overdracht van het huis B op de Kortegracht tevens het transport van een huis in de Nieuwstraat op de hoek van de Muurhuizen ingeschreven. Dit pand waarin sinds onheugelijke tijden een bakkerij was gevestigd werd aan Scheltus verkocht door het Sint-Pietersgasthuis en was afkomstig van een kostkoopster genaamd Geertruid Pennekamp, de weduwe van Hermanus Harthoorn. Reeds enkele jaren later deed Scheltus dit huis weer van de hand. Over de familie Scheltus is al vaak en veel geschreven. En niet ten onrechte. Vele leden van de opeenvolgende generaties van deze familie zijn weldoeners van de stad en haar inwoners geweest. Izaak Scheltus was een vooraanstaand man. Hij had vanaf 1771 tot 1795 zitting in de Magistraat.¹⁴⁾ Na de omwenteling van 1795 trok hij zich uit het openbare leven terug. Niet alleen uit de stadsregering waarvan hij in dat jaar burgemeester was maar ook uit tal van andere functies die hij vervulde. In het jaar 1774 was hij gekozen als regent van het Bloklandsgasthuis, in 1779 van het Sint-Pietersgasthuis en in 1792 van de Armen de Poth. Eind 1794 werd op verzoek van het stedelijk bestuur het Bloklandsgasthuis ontruimd om plaats te maken voor inkwartiering van buitenlandse militairen. Na overleg met het bestuur van het Sint-Pietersgasthuis werd aldaar aan de inwonende mannen van het Bloklandsgasthuis onderdak geboden. Een jaar later, eind november 1795, konden de gastelingen weer naar hun tehuis terugkeren. Maar het verzoek (lees: bevel) van het stadsbestuur om opgevallende plaatsen niet meer aan te vullen, viel bij Izaak Scheltus niet in goede aarde. Op staande voet bood hij zijn ontslag aan. Vermoedelijk hebben de overige regenten zijn voorbeeld gevolgd. Dit waren N.C. Kolff, G.J. Methorst en R.A. van Goudoever. Op 21 januari 1796 werden door de Raad nieuwe regenten en regentessen aangesteld,

dezelfde die ook als zodanig benoemd waren voor het Sint-Pietersgasthuis. In 1804 werd tenslotte door het stadsbestuur een einde gemaakt aan het zelfstandig bestaan van het Bloklands- of Heilige Sacramentsgasthuis.¹⁵⁾ Izaak Scheltus was omtrent 1760 gehuwd met Maria Braet. Uit dit huwelijk werden een zoon, Otto en drie dochters, Johanna Jacoba, Cornelia en Jacoba Johanna geboren. Na het overlijden van zijn vrouw op 11 augustus 1780 hertrouwde hij op 30 maart 1783 in Leusden met zijn schoonzuster Sara Jacoba Becker, de weduwe van Pieter Braet. Izaak stierf op 26 december 1800. Zijn tweede vrouw overleefde hem slechts enkele jaren, zij overleed op 14 november 1803. Zijn zoon Otto Scheltus was inmiddels op 23 januari 1791 te Leusden gehuwd met Sophia Geertruida van Coeverden. Otto Scheltus had de titel 'Heer van Leusden' van zijn vader geërfd. Hij had zich allengs in het politieke leven gemengd en maakte ook deel uit van de stadsregering. Vele jaren heeft hij de stad als burgemeester bestuurd. Het verlies van zijn vrouw Sophia van Coeverden op 22 maart 1808 op 41-jarige leeftijd verhinderde hem niet zijn ambtelijke carrière voort te zetten. Hij hertrouwde met Catharina van Velp, de weduwe van notaris Gerrit Vogelesang. Otto Scheltus overleed in 1837 in de ouderdom van 73 jaar. Zijn eerste huwelijk was gezegend met twaalf kinderen, waarvan enigen de volwassen leeftijd niet bereikten. Voor dit artikel zijn alleen de oudste twee zonen, Izaak (1791) en Carel (1793) van belang. Zijn oudste zoon Izaak huwde met Wilhelmina Sara Hondorff Block en Carel trouwde op 17 augustus 1819 met Anna Elisabeth Pull. Johanna Jacoba Scheltus, de zuster van Otto, trouwde op 2 december 1788 met Thomas Hoog, predikant te Katwijk. Het jaar daarop werd hij in Amersfoort aangesteld. Zijn naam staat vermeld op het predikantenbord in de Sint-Joriskerk.

Hun dochtertje Catharina Johanna

Hoog werd op 13 juni 1790 alhier geboren en hun zoontje Isaac Marinus Jacob Hoog zag op 19 oktober 1798 in Rotterdam het levenslicht. De uiteinde-lijke standplaats van Thomas Hoog was namelijk zijn geboortestad Rotterdam, waar hij in 1792 werd aangesteld en aldaar op 28 november 1829 overleed. Hij had de familie-traditie voortgezet daar zowel zijn vader als zijn grootvader predikant waren geweest. Ook zijn zoon Isaac Hoog trad in hun voetsporen. Hij stond in 1828 als predikant te Barneveld en huwde met Aletta Lamberta van Rossem. Tot aan zijn emeritaat in 1868 bleef hij onafgebroken in Barneveld woonachtig, daarna verhuisde hij naar Haarlem, waar hij op 22 oktober 1889 stierf.¹⁶⁾

In het testament dat Sara Jacoba Becker, die zelf kinderloos was gebleven, in 1800 had gemaakt institueerde zij de kinderen en kleinkinderen van haar man Izaak Scheltus sr tot haar erfgenamen. Zij bedacht bovendien de beide kleinkinderen die naar haar tweede man waren vernoemd met een tastbare herinnering. Aan Izaak het kind van Otto Scheltus vermaakte zij een grote gouden snuifdoos en aan Isaac Hoog het kind van Johanna Jacoba Scheltus een gouden horloge met een 'franse ketting'.¹⁷⁾ Voor een goed begrip dient te worden opgemerkt dat Isaac en Catharina Hoog als kleinkinderen tevens mede-erfgenamen waren van Izaak Scheltus sr (Heer van Leusden) die voor zijn dood in 1800 zijn vrouw Sara Jacoba Becker als boedelhoudster had benoemd.

In 1844 maakten Izaak Scheltus jr die lid was van de Arrondissementsrechtbank en zijn broer Carel, burgemeester van Leusden, een scheiding tussen de goederen die zij geërfd hadden van hun grootvader en zijn tweede vrouw Sara Becker, van hun ouders Otto Scheltus en Sophia van Coeverden en van de tweede echtgenote van hun vader, Catharina van Velp. Het is een indrukwekkende lijst van huizen, landerijen en bospercelen. Enkele panden waaronder

ook de twee huizen A en B op de Kortegracht (die nu als één perceel werden genoemd) en de boerderij Groot Loevesijn in Leusden, afkomstig uit de nalatenschap van hun grootvader waren in vier gelijke parten verdeeld tussen hen, hun neef Isaac en hun nicht Catharina Hoog. Dezen hadden echter de hun toebehorende twee parten die zij in de boerderij bezaten reeds in 1838 overgedragen aan Izaak en Carel Scheltus.¹⁸⁾ Het huis op de Kortegracht lieten zij onverdeeld en bleef dus gemeenschappelijk eigendom. Izaak en Carel Scheltus bezaten hierin ieder $\frac{1}{4}$ aandeel en Isaac Hoog was voor de helft eigenaar, daar hij bij versterf van zijn zuster Catharina ook haar $\frac{1}{4}$ deel geërfd had. In 1849 droeg Carel zijn $\frac{1}{4}$ deel over aan zijn broer Izaak die zodoende toen eveneens voor de helft bezitter werd.¹⁹⁾ Duidelijk is dat geen der familieleden dit pand bewoond heeft. Toen Izaak Scheltus was overleden besloten zijn erfgenamen in goed overleg met Isaac Hoog het perceel te verkopen. Zijn weduwe Wilhelmina Sara Hondorff Block en zijn volwassen kinderen voor de ene helft en Isaac Hoog, predikant in Barneveld voor de wederhelft, verkochten het pand aan Johannes Hessels Wiersma, predikant bij de Christelijk Afgescheiden Gemeente te Amersfoort, in de hoedanigheid van president van het hoofdbestuur van de op te richten school voor Christelijk Nationaal Onderwijs te Amersfoort. De waagmeester Arnoldus van Bottenburg was door Wiersma gemachtigd om hem bij deze handeling te vertegenwoordigen. De koopsom bedroeg f 3400,— en de jaarlijkse uitgang van f 1,50 ten bate van de vicarie der Sint-Joriskerk bestond nog altijd.²⁰⁾ Ds. Johannes Hessels Wiersma die in 1843 was geboren en op 14 november 1865 verhuisde van Kampen naar Amersfoort, is de grote animator geweest om ook in Amersfoort een school voor Christelijk Onderwijs te stichten. Hij trachtte hiervoor zijn geloofsgenoten te interesseren en hen te bewegen om te helpen dit ideaal te ver-

81. Op heden den Achtsten dag der maand Maarscheelt achtien hondert twee en zeventig,
is voor ons ondergeteekende Ambtenaar van de Burgerlijken Stand te AMERSFOORT, verschenen:
Pietern Cornelius Mondriaan, van beroep hoofdonder-
wijzer, oud twee e. veertig jaren, wonende a. Chard welke ons heeft verklaard, dat op den
Achtenden d'ag v. dezen jaars, des middags ten twee ure, binnen deze gemeente is
gehooren een kind van het mannelijk geslacht, uit Johanna Christina de Kort, London
beroop end twee e. v. Houten Jherushynaaschtersingste, mede alhier woonende,
welk kind zal genaamd worden. *Peterson Hermelid.*

Van welke verklaring wij deze Akte hebben opgemaakt, in tegenwoordigheid van *Herman Jacob Cingoff*
van beroep schrijver, oud twee e. veertig jaren, en van *Philippeus Christen*
M. P. Tetteroon, van beroep boender — ondertekent zij vijftien jaren, wonende beide alhier.
En hebben wij deze Akte, na gedane voorlezing, onderteekend samen met de getuigen *J. F. Cingoff*
T. I. Mondriaan *H. J. Cingoff* *S. J. van der Meer*

Geboorteaangifte van Piet Mondriaan op 8 maart 1872, een dag na zijn geboorte.

wezenlijken. Door middel van advertenties in de Amersfoortsche Courant werd zijn streven onder ieders aandacht gebracht en werd men uitgenodigd om de vergaderingen hierover bij te wonen. Het resultaat van alle moeite en inspanning zal hem zeker verheugd hebben. Men was in staat het dubbele pand aan te kopen waarvan een deel geschikt gemaakt kon worden voor een school (B), en het andere deel (A) bestemd werd voor de woning van de toekomstige hoofdonderwijzer. Wiersma zelf heeft hiervan weinig meegemaakt. Hij vertrok op 8 november 1869 met zijn gezin, dat in deze jaren uitgebreid was door de geboorte van een dochter en een zoon, naar Zierikzee. De school werd in 1869 feestelijk geopend. De eerste hoofdonderwijzer die werd aangesteld was Piet Mondriaan, gehuwd met Johanna Christina de Kok, beiden afkomstig uit 's-Gravenhage. Op 26 juni 1869 werd het echtpaar in het bevolkingsregister ingeschreven als inwoners der stad. Toen hun gezin voor de eerste maal werd gezegend met de geboorte van een dochtertje op 5 maart 1870, stapte de jonge vader trots, begeleid door twee getuigen naar het stadhuis om hiervan aangifte te doen. Het meisje werd naar haar moeder Johanna Christina vernoemd. Met zwier zette hij zijn mooi geschreven handtekening in het geboorteregister. Maar deze handtekening werd op 8 maart 1872 nog overtroffen toen hij opnieuw aangifte deed van gezinsuitbreiding, nu van een zoon, die op donderdag 7 maart 1872 was geboren. Dit is de later zo beroemd geworden Pieter Cornelis Mondriaan. Op tweemaal werd het gezin Mondriaan verblijd met de geboorte van een zoon. Op 10 mei 1874 werd Willem Fre-

derik en op 8 februari 1877 Louis Cornelis geboren. Deze kindertjes werden allen in de Sint-Joriskerk gedoopt. Pieter Cornelis werd op zondag 7 april 1872 gedoopt.²¹⁾ In 1880 solliciteerde Mondriaan sr naar een aanstelling als schoolhoofd van de Christelijke School te Winterswijk. Hij werd daar inderdaad benoemd en op 4 mei 1880 vertrok hij met zijn gezin naar zijn nieuwe standplaats.

In 1883 was het aantal leerlingen van de nieuwe school aan de Kortegracht zo toegenomen, dat men om ruimte voor een nieuw klaslokaal te scheppen hiervoor een gedeelte van de onderwijzerswoning in gebruik nam. Tegen het begin der 20ste eeuw werd de school opnieuw te klein voor het steeds groeiende aantal leerlingen. Bovendien waren er te weinig privaten en het tonnenstelsel dat later ingevoerd werd voldeed eveneens ternauwernood. De onfrisse lucht die permanent in de school hing was bijzonder ongezond voor de kinderen. Men onderkende al deze bezwaren en maakte plannen voor een nieuw schoolgebouw. Dit werd gebouwd in de Van Blankenheimstraat en in 1902 werd de nieuwe school in gebruik genomen. In de gevel van de onderwijzerswoning op de Kortegracht nr. 11 werd later een marmeren gedenksteen aangebracht. Hierop staat in vergulde letters: 'Hier werd PIET MONDRIAAN geboren 1872-1944'.

Het bestuur van de vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs liet op 11 december 1902 het geheel (school en woning) aan de Kortegracht veilen. De koper was Hendrik M.E. Hubers, koopman en fabrikant. In de koopakte werd de bepaling opgenomen dat de nog steeds bestaande canon van

in totaal f700,- moest uitkeren. Hiermee is ongewild aangetoond dat Hackhorst een kapitaal bezit was.³³⁾ Gerrit Zoudenbalch overleefde zijn vrouw slechts korte tijd. Hij overleed op 21 september 1614 op het landgoed Hackhorst. Ook in Utrecht werd zijn sterven herdacht door het luiden van de klok der Domkerk.³⁴⁾ Al spoedig na het overlijden van Gerrit werd er door zijn broers Lubbert en Hubert en zijn neven Henrick en Steven Zoudenbalch, die mede optraden voor hun broers, zusters, neven en nichten, in goede verstandhouding een boedelscheiding gemaakt van alle door hem nagelaten goederen.³⁵⁾ Iets geheel anders had plaats in 1617. De erfgenamen van Gerrit Zoudenbalch enerzijds en de erfgenamen van zijn vrouw Wilhelma Lumans anderzijds waren het oneens inzake de verdeling van de goederen. Het onvermijdelijke gebeurde. Na jarenlang onderling gekibbel dreigde het meningsverschil uit te draaien op een proces. Henrick Zoudenbalch trad op namens de erfgenamen van Gerrit, Aert den Hondt was aangewezen als vertegenwoordiger van de ontevreden erfgenamen van Wilhelma Lumans. Door tussenkomst van een zekere mr. Elias van Weede werd er uiteindelijk een regeling tussen beide partijen getroffen.³⁶⁾ Efa van der Burch was, zoals wij zagen, voor de helft eigenares van het huis op de Kortegracht geworden. Het andere deel, waarvan Gijsberta Botter van Sneltenberch de bezitster was geworden, werd door haar man Dirck van Renesse van Wilp op 21 april 1619 getransporteerd aan Johan van Angeren en Anna van der Burch. Efa van der Burch en haar man Hademan van Laer, die wij reeds kennen als degenen die sinds 1615 het pand A in eigendom hadden, hebben hoogstwaarschijnlijk hun aandeel in huis C overgedragen aan Van Angeren en zijn vrouw. Deze blijken na enige tijd namelijk de enige eigenaren hiervan te zijn. Ook na de dood van het echtpaar Van Angeren behielden hun volwassen kinderen het pand in

eigendom. Toen dezen om onbekende redenen hun schulden niet meer op tijd aflostten werd het huis per decreet van de Magistraat op 25 mei 1641 verkocht. Koper was de brouwer Goort van Isendoorn. Hij verkocht het pand echter nog dezelfde dag aan Peter Vastrick en Anna Wouters. Peter Vastrick was afkomstig uit Ingen, een dorpje in de Betuwe, doch woonde reeds enige jaren in Amersfoort. Op 7 december 1628 huwde hij met Cunertgen Jacobs. Weduwnaar geworden, hertrouwde hij in maart 1637 met Annetgen Wouters van Surckesteyn. Na de hiervoor genoemde eigenaren, waarover nog talrijke bijzonderheden te vertellen zouden zijn, is het huis onder meer eigendom geweest van de navolgende personen, die het echter niet zelf hebben bewoond. In het midden der 18de eeuw was het pand in het bezit van Godert van Lockhorst die uit het bekende Amersfoortse geslacht Van Lockhorst stamde, waarvan vele leden bouwlieden waren. Godert had het ambacht van metselaar gekozen. Daartoe nam hij, nog vrijgezel zijnde, op 25 mei 1742 een huis op het Havik (nu nr. 26) met een daarachter staand kalkhok over van Neeltje Coedijck, de weduwe van de metselaar Bart van Garderen. De voorraad kalk in het kalkhok was niet alleen bestemd voor eigen gebruik maar werd ook verkocht, bijvoorbeeld aan leerlooiers die de kalk in hun looikuipen gebruikten. Terugziende op de geschiedenis van dit pand aan het Havik komt men tot de conclusie dat het merkwaardigwijze minstens vanaf het einde der 16de eeuw tot het begin der 19de eeuw onafgebroken in handen van een metselaar is geweest. Godert ging enkele maanden later, op 9 oktober 1742 trouwen en wel met Belia van Dasselaar. Het jonge paar vestigde zich in het huis op het Havik en bleven hierin tot aan hun dood wonen. Godert had in de loop der jaren nog verscheidene huizen aangekocht, waartoe ook het buurhuis op het Havik behoorde. Maar het pand op de Kortegracht werd door hem op 8

januari 1757 overgedaan aan Lambertus Hoppesteijn, die eveneens eigenaar was van vijf kleine huisjes die verspreid stonden in de Mooierstraat. Zijn dochter Catharina, die op 6 november 1750 gehuwd was met Willem van Engelen, kwam vermoedelijk door vererving in het bezit van het perceel op de Kortegracht. Toen dit echtpaar op 16 maart 1761 een hypotheek op hun huis gaf werd erbij vermeld dat het inmiddels verbouwd was tot drie woninkjes. Van deze drie 'kamertjes' werd een zekere Pieter van den Bosch op 12 maart 1768 de volgende eigenaar, doch slechts voor korte tijd, want hij overleed enkele jaren nadien. Hij had zijn zuster Willemina, die op 17 mei 1738 gehuwd was met Wouter de Bruyn, tot zijn erfgename benoemd. Dit paar deed het perceel binnen enkele jaren van de hand aan Gijsbert Jan Methorst, die het opnieuw liet verbouwen. Van het achtergedeelte, grenzend aan de Schelvissteeg, werd een stal gemaakt voor twee paarden. Het voorste gedeelte werd bestemd tot pakhuys. Gijsbert Jan Methorst was een zoon van de notaris Gijsbert Gerrit Methorst en Anna van Goudoever. Hij huwde op 11 februari 1781 met zijn beminde Johanna van der Hart. De plechtigheid vond plaats in Nijkerk vanwaar de bruid afkomstig was. Hij was van 1774 tot aan de patriottische omwenteling lid van het stadsbestuur en regent van de Armen de Poth, het Sint-Pietersgasthuis en het Bloklandsgasthuis. Van deze drie instellingen trok hij zich eveneens in 1795 terug. Op 19 juni 1821 is hij in zijn woning in de Muurhuizen overleden. Zijn erfgenamen lieten op 18 februari 1822 sommige onroerende goederen veilen. Hierbij waren belangrijke percelen en landerijen. Ook het pakhuys aan de Kortegracht, waarvan het benedengedeelte verhuurd was aan de wijnhandelaar Hendrik Gijbels, en de daarachter gelegen paardestal kwamen onder de hamer. De hoogste bieder was de ter plaatse zeer bekende vroedmeester Hendrik van Loon die bij de geboorte

van vele jonge Amersfoorters assistentie verleende.³⁷⁾ In 1835 droeg Van Loon het gehele perceel inclusief de paardestal over aan Hendrina Arnolda Bor, wijnhandelaarster, de weduwe van Hendrik Gijbels, die na het overlijden van haar man de wijnhandel met groot succes voortzette.³⁸⁾ Zij overleed op 31 december 1860 op 80-jarige leeftijd in haar woning op het Zand. In haar holografisch (eigenhandig geschreven) testament dat zij op 24 januari 1853 bij notaris Van Werkhoven in bewaring had gegeven, had zij tot enig erfgenaam haar zuster Alida Catharina benoemd, die het pakhuys na korte tijd verkocht aan Meyer Salomon Abrahamson.³⁹⁾ Deze liet zijn nieuw verworven bezit wederom veranderen. De paardestal werd nu eveneens tot pakhuys verbouwd. Toen na zijn dood de door hem nagelaten goederen in 1880 werden geveild, werd een zekere Johannes Kerkhoff, die gehuwd was met Elisabeth Vet, eigenaar van de twee pakhuizen voor de som van f890,-.⁴⁰⁾ In 1899 besloten de erfgenamen van Kerkhoff de hun toebedeelde goederen in het openbaar te verkopen. Koper werd Gottlieb Simeon Klokke. De koopsom, die in 20 jaar verdrievoudigd was, bedroeg nu f2870,-.⁴¹⁾ Klokke bezat ook nog 2 huizen in de Langestraat (98 en 98a) en 3 kleine woningen in de Mooierstraat. Hij was graveur en tevens suikerbakker (banketbakker) van beroep. In 1875 was hij gehuwd met Antje Hemminga, afkomstig uit Opsterland. Na haar overlijden hertrouwde hij met Reintje Schultens. Klokke liet van de twee afzonderlijke pakhuizen één geheel maken. Hij stierf omstreeks 1920 waarna Reintje het perceel op de Kortegracht verkocht. Ditmaal waren het drie kopers en wel Andries Wagenaar en de gebroeders Alybertus Berend en Gerrit Jan Diekerhof, allen aardappelhandelaars. Van Wagenaar kreeg voor de helft het recht van eigendom en de andere helft was voor de gebroeders Diekerhof.⁴²⁾ A. Wagenaar was afkomstig uit Minnertsga, gemeente Barradeel in

Friesland en huwde op 8 september 1897 in Amersfoort met Helena van IJken. Zij gingen wonen in een huis dat zij in 1904 kochten en dat gelegen was naast het toenmalige Sint-Elisabeth's Gasthuis in de Muurhuizen.⁴³⁾ Toen dit laatste pand in 1907 na het gereedkomen van het nieuwgebouwde ziekenhuis aan de Sint-Andriesstraat werd ontruimd, werd dit eveneens door A. Wagenaar aangekocht.⁴⁴⁾ Kennelijk had hij reeds in een vroeg stadium met deze mogelijkheid rekening gehouden. Hij vroeg namelijk direct na aankoop aan het Gemeentebestuur vergunning om het te mogen verbouwen voor het inrichten van een 'aardappelwinkel' en een 'aardappelpakhuys' met een woning en het bijbouwen van een keuken. Dit alles volgens een bijgevoegde bouwtekening.⁴⁵⁾ De toestemming hiertoe werd hem vlot verleend en de handel in aardappels heeft hier lange tijd gefloreerd. Bij de laatste restauratie van het pand in 1987 werd in de voorgevel op ooghoogte een gevelsteen ingemetseld,

voorstellende 'd Gulde Vijsel'. Deze steen is oorspronkelijk afkomstig van een bierbrouwerij die in vroeger tijden in de Langestraat heeft gestaan en die later werd aangebracht in de zijgevel van een pand op de hoek van de Langestraat en de Scherbierstraat. Dat Wagenaar een goed lopende aardappelhandel bezat blijkt wel uit het feit dat hij ook zijn deel van het pakhuys op de Kortegracht hiervoor benutte. Tussen de gebroeders Diekerhof vond in 1929 een scheiding van goederen plaats waarbij het aandeel van Gerrit Jan werd toegewezen aan Alybertus Berend.⁴⁶⁾ Na het verscheiden van het echtpaar Wagenaar werden tussen hun vier volwassen kinderen de nagelaten goederen verdeeld. Aan hun zoon Pieter werden de huizen in de Muurhuizen en het aandeel in het pakhuys op de Kortegracht toebedeeld.⁴⁷⁾ Ruim tien jaar later transporteerden de erfgenamen van zowel Pieter Wagenaar als van Alybertus Berend Diekerhof het pakhuys op de Kortegracht aan Johannes van Koot, een rij-

Het gerestaureerde Mondriaancomplex (januari 1993).

Rianne van Hilten

Simon Maris, portret van Piet Mondriaan (juni 1906). Gemeentemuseum, Den Haag.

wielhandelaar, die in de Krommestraat 42 woonde en aldaar ook zijn winkel in rijwielen dreef.⁴⁸⁾ Hij was gehuwd met Jacoba van Burgsteden. Johannes van Koot is in de Nieuwjaarsnacht 1971 op een rampzalige wijze om het leven gekomen. Er brak namelijk brand uit in zijn huis in de Krommestraat terwijl het echtpaar lag te slapen. De brand was vermoedelijk ontstaan doordat een vuurpijl in de dakgoot terecht was gekomen. Van Koot had geen kans meer gezien het huis tijdig te verlaten. In 1979 besloot zijn weduwe het pakhuis van de hand te doen. Koper was H.J.J. Krijnen. Deze richtte het pand in tot een amusementshal waar men volop zijn geluk kon beproeven bij de speelautomaten⁴⁹⁾, totdat ook deze hal evenals de overige beschreven panden in 1987 door hem verkocht werd aan de 'Stichting Kortegracht 9-11'.⁵⁰⁾ Bij de laatste restauratie werd het pand

geheel verbouwd, waarbij het tevens een gehele verdieping hoger werd opgetrokken.

Noten

Gebruikte afkortingen

DKOR = Dienst van het Kadaster en Openbare Registers te Utrecht
GAA = Gemeentearchief te Amersfoort
NA = Notariële archieven
RA = Rechterlijke archieven
RAU = Rijksarchief Utrecht
N.B. De overdrachten die voorkomen in de protocollen van transporten en plechten van het Gerecht Amersfoort RA inv. nr 436 en 433, alsmede de gegevens uit de Doop-, Trouw- en Begraafregisters en de Burgerlijke Stand, waarvan de data zijn vermeld, zijn niet geannoteerd.

1. GAA, RA 436-2, fol 221 verso, Ao 1524.
2. Dit straatje werd in die jaren soms Mooierstraat genoemd evenals het straatje tussen de Kortegracht en Scherbierstraat. Dit laatste heeft zijn naam tot in deze tijd behouden. Het eerste straatje werd echter afwisselend en volkomen willekeurig Schelvissteeg, Coecoekstraat, ofwel met de mooie naam Rozemarijnsteeg aangeduid. Momenteel is het officieel Schelvissteeg.
3. J.G. Smit, Huwelijken voor Schepenen van Amersfoort 1585-1671, *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie*, 1973.
4. GAA, NA AT 002-a002, 25 okt. 1621. Van het protocol van notaris Jacob van Biterschoten is niets bewaard gebleven.
5. GAA, NA AT 005-b002, 27 okt. 1630.
6. Zie voor Emmerentia van Rijn: *Flehite* 19 (1988), p. 43/44.
7. GAA, NA AT 014-a001, 14 juli 1666.
8. J.G. Smit, Huwelijken voor Schepenen.
9. GAA, Burgerboek.
10. GAA, NA AT 028-b003, 16 aug. 1712.
11. GAA, NA AT 028-b009, 7 juni 1730.
12. J. Hovy, *Amersfoort in Prent*, Zaltbommel 1982, p. 109.
13. GAA, NA AT 048-a020, 3 juni 1799 en 7 juni 1803.
14. J. Reinboud, Naamlijst voor Schepenen en Raden enz., *De Navorscher* 98, afl. 1/2.
15. J. van der Leeuw, *De gecombineerde Sint-Pieters- en Bloklandsgasthuizen*, Amersfoort, 1894, p. 58/59 en 91/92.
16. Vriendelijke mededeling van de heer G. Crebolder, gemeentearchivaris te Barneveld.

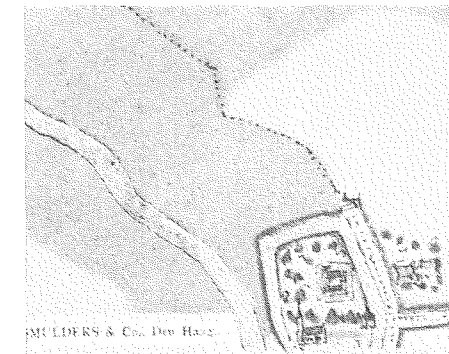
17. GAA, NA AT 048-a021, 23 dec. 1800.
18. GAA, NA AT 057-a033, 18 apr. 1838.
19. GAA, NA AT 055-j003, 16 mrt. 1844.
20. DKOR, d 169-95, 2 aug. 1868.
21. GAA, Doopboek Hervormde Kerk, Ao 1865 inv. nr 32.
22. DKOR, d 380-77, 11 dec. 1902.
23. DKOR, d 459-43, 1 mei 1912.
24. DKOR, d 829-73, 14 sept. 1936.
25. Vriendelijke mededeling van zijn oudste dochter, mevrouw J.A. Hubers.
26. DKOR, d 1060-39, 1 aug. 1951.
27. DKOR, d 2790-39, 12 juli 1974.
28. DKOR, d 1208-40, 4 juni 1958.
29. DKOR, d 1842-150, 6 juli 1965.
30. DKOR, d 3332-73 en 74, 7 apr. 1977.
31. RAU, Arch. Zoudenbalch, inv. nr R 56, nr 343, 29 jan. 1579.
32. RAU, Arch. Zoudenbalch, inv. nr 34, 12 dec. 1579.
33. GAA, NA AT 002-a001, 29 aug. 1608/15 okt. 1609/1 dec. 1613/2 dec. 1613.
34. GAA, NA AT 002-a001, 16 aug. 1614.
35. RAU, Klapper overluidingen in de Dom. Ao 1562-1751.
36. RAU, Arch. Zoudenbalch nr 35, 1 nov. 1614.
37. GAA, NA AT 002-a001, 29 dec. 1614.
38. RAU, Arch. Zoudenbalch nr 35, 23 apr. 1617.
39. GAA, NA AT 051-a014, 18 febr. 1822. Zie voor Hendrik van Loon: *Flehite* 19 (1988), p. 6 e.v.
40. GAA, NA AT 057-a028, 14 mei 1835.
41. DKOR, d 150-13, 31 juli 1863.
42. DKOR, d 224-25, 9 apr. 1880.
43. DKOR, d 351-93, 27 mei 1899.
44. DKOR, d 568-57, 23 mei 1921.
45. DKOR, d 389-42, 1 febr. 1904.
46. DKOR, d 419-15 en 16, 27 juli 1907.
47. GAA, Bouwtekening Ao 1907, nr 1200, 12 aug. 1907.
48. DKOR, d 699-138, 26 apr. 1929.
49. DKOR, d 1214-133, 25 sept. 1958.
50. DKOR, d 2177-63, 2 dec. 1969.
51. DKOR, d 3944-37, 3 dec. 1979.
52. DKOR, d 5658-40, 10 sept. 1987.

Klooster en proosdij

De buitenplaats de Heiligenberg ligt iets ten zuid-oosten van Amersfoort, onder Randenbroek aan de oostzijde van de Heiligenbergerbeek. De zich op het terrein bevindende heuvel is ontstaan tijdens de laatste ijstijd en verantwoordelijk voor het 'berg'-gedeelte van de naam. Het voorvoegsel 'Heiligen' is te danken aan bisschop Ansfried van Utrecht (995-1010), die rond het jaar 1000 de heuvel uitkoos als retraite-oord. Deze gebeurtenis is overgeleverd via het geschrift 'De Diversitate Temporum' van de monnik Alpertus van Metz. Hij verhaalt het als volgt:

'Zes mijl van Utrecht ligt een heuvel, ontogankelijk aan alle kanten; aan een kant snijdt een modderige rivier, aan de andere kanten een ononderbroken en zeer breed moeras, doordat ze de heuvel geheel omgeven, elke toegang af. Hierheen liet de bisschop zich met een bootje over die rivier zetten; en omdat hij om te kunnen bidden het menselijk rumoer wilde mijden, liet hij de top van de heuvel vlak maken door er de bomen en struiken weg te kappen. Eerst liet hij daar een kapel bouwen, vervolgens voor zichzelf een cel, en nadat nog andere cellen waren gebouwd en aldus een klooster was ontstaan, heeft hij daar een aantal monniken bijeengebracht en hen onder leiding gesteld van een abt.'¹⁾

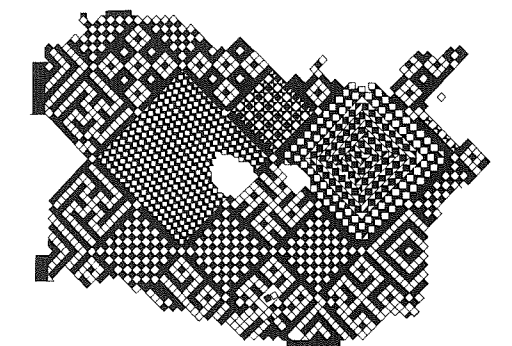
Het aldus ontstane Benedictijner klooster kreeg de naam Hohorst, wat zoveel betekent als een opvallende, begroeide hoogte. Naast cellen, dienstgebouwen en een kapel beschikte het klooster ook over een kerkje, dat aan de H.Maagd en St.Maarten was gewijd²⁾. Dat de Hohorst in later jaren bekend werd als de Heiligenberg, is dus vooral te danken aan het vrome, 'heilige' leven dat er geleid werd, zowel door de monniken als door Ansfried, die er op hoge leeftijd zijn intrede deed en er ook overleed. In 1050 besloot de toenmalige bisschop Bernold (1027-1054) de monniken van

1. De stadsplattegrond van Amersfoort door Jacob van Deventer, 1560/1565. Detail met de Heiligenberg.

de Hohorst over te brengen naar Utrecht. Daar vonden zij een nieuwe behuizing in de St.Paulusabdij³⁾. Op de Heiligenberg werd een proosdij met uithof gevestigd. De gegevens over de Heiligenberg in de daarop volgende eeuwen zijn vrij schaars en gaan vrijwel uitsluitend over in pacht uitgegeven stukken land. Het duurt daarom ook tot 1560 voordat we een indruk van de aanleg van het terrein kunnen krijgen. Toen maakte Jacob van Deventer zijn stadsplattegrond van Amersfoort en nog net op het kaartrandje gaf hij de Heiligenberg weer (afb. 1). Van Deventer tekende een rechthoekig omgracht terrein, met daarin een kerkje en een vierkant omgracht en bebouwd deel. Naast het omgrachte terrein loopt de Heiligenbergerweg, die vanaf een tolboom dikker is aangegeven. Haaks op de Heiligenbergerweg ligt een tweede weg, die tot aan een poort in het rechthoekig omgrachte terrein reikt. Boven deze weg bevindt zich nog een gebouwtje. Wat deze bebouwing voorstelt, blijkt uit een beschrijving van twaalf jaar later (1572) door Lambertus Hortensius. Hij beschrijft de inname van Amersfoort door de Geuzen onder leiding van Zacharias en meldt daarbij dat: 'Hij (Zacharias) maakte zich meester van de hoeve van de abt van St.Paulus op den

Heiligenberg, en den daaraan behorende grond. Dat is daar een liefelijke plek, met een kleine kapel boven op de berg, vijfhonderd schreden van Amersfoort verwijderd. Aan den voet staat een schoon gebouw en een andere hoeve, nog iets verder dan de stadspoort.'⁴⁾ Vergelijken we deze tekst met de kaart van Van Deventer, dan kunnen het 'schone' gebouw (de proosdij?) en de hoeve op het vierkant omgrachte deel gestaan hebben. Het gebouw aan de overzijde van de weg stelt 'de andere' hoeve voor en het kerkje symboliseert waarschijnlijk het kapelletje. Dat kapelletje heeft de vernielzucht van de Geuzen vermoedelijk niet overleefd, omdat het daarna in geen enkel stuk meer genoemd wordt. Wel zijn in het begin van deze eeuw op het noordelijke gedeelte van de berg er de resten van opgegraven⁵⁾. Deze resten bestonden uit kloostermoppen en een tegelvloer, waarvan het patroon en de soort tegeltjes naar de stad Utrecht verwezen (afb. 2). Daar kwamen tussen 1300 en 1350 soortgelijke mozaïekvloeren voor, onder andere in de kloosterkerk van de St.Paulusabdij⁶⁾. Aan het eind van de 16de eeuw was het ook voor de proosdij afgelopen. Vanwege de secularisatie namen de Staten van Utrecht in 1586 beheer, goederen, gebouwen en archief van het convent over. In 1588 werden de laatste mon-

2. De tegelvloer van de kapel. Tekening van F.A. Vening Meinesz uit 1907.

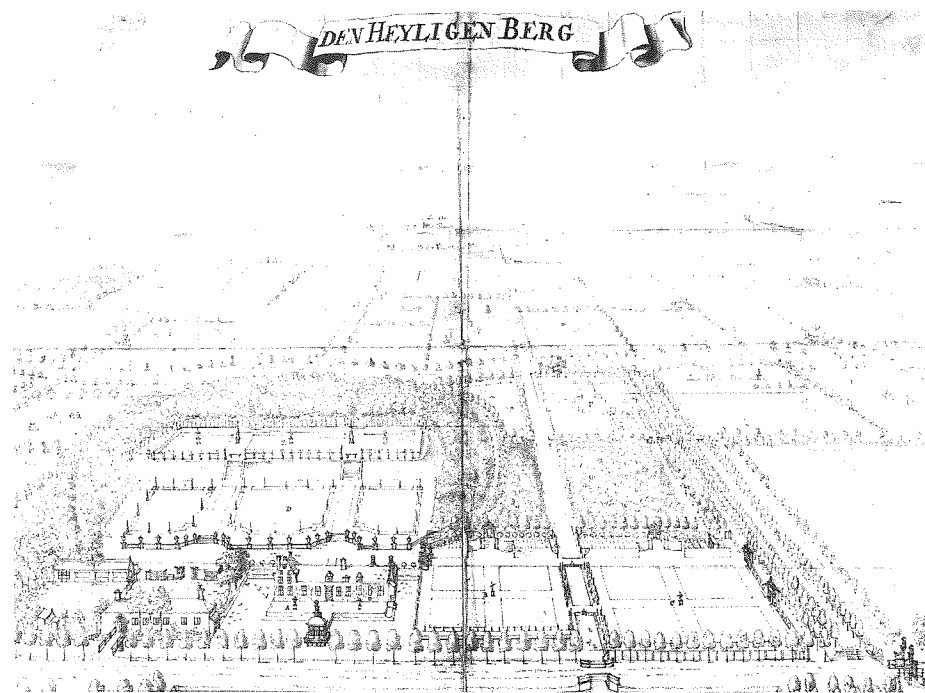
niken uit de Paulusabdij en dependances gezet. Daarmee brak voor de Heiligenberg een nieuw tijdperk aan⁷⁾.

De Heiligenberg als buitenplaats

Het nieuwe, wereldlijke gebruik van de Heiligenberg werd op gang gebracht door de volgende eigenaren: Michaël Pauw en Hillegonda Spiegel (van 1637 tot 1645) en Carel Alexander van Berck (van 1645 tot 1678)⁸⁾. Vooral de laatste mogen we beschouwen als degene die de Heiligenberg tot bloei bracht in haar nieuwe functie: die van buitenplaats. Van Berck deed dit met zoveel verve, dat Joost van den Vondel (1587-1679) er in zijn 'Nachtegael van Amisfort' (1657) de volgende dichtregels aan wijdde:

'Ik loof dit landprieel op 't ruijschen van de beecken,
Ik loof den Heiligenberg, den Duytschen Helikon.'
De Heiligenberg was een bijzondere buitenplaats. De berg riep niet alleen associaties op met de Helicon (de Griekse berg gewijd aan Apollo en zijn muzen), maar men had er vanzelfsprekend ook een prachtig uitzicht op het omringende landschap. Tevens werden er druiven verbouwd op de (zuidelijke) berghelling. Dat men daar goede wijn van kon maken, blijkt uit een advertentie die na het faillissement van Van Berck verscheen:

'Men is van meeninge, dat op 6-12-1677 het liefelijcke en playsante huys den Heiligenberg genoemd, met de Ambachtsheerlijkheyd van Asset (Asschat), daaronder horende, neven de Wey- en Hooylanden, plantages, visserijen, boomgaerden, vervallen van wateren en een zeer schoon beplanten berg met goede wijngaerden, daar goede wijn van wordt geperst, een half uur buiten Amersfoort aan den Heyligenberghbeek gelegen te verkopen, alles beter loco [=ter plekke] te zien.'⁹⁾ Misschien wel mede door die wijngaarden aangelokt, besloot Jacob Baron de Peterson de Heiligenberg in 1678 voor f31.600,- te kopen¹⁰⁾. Na zijn dood

3. Vogelvluhtkaart van de Heiligenberg uit circa 1700. Collectie H.M.J. Tromp (RAU).

in 1704 werd het geheel geërfd door zijn zoon Ernst Jacob. Die resideerde er tijdens de zomers, tot hij overleed in 1717, waarna de Heiligenberg in 1718 opnieuw verkocht werd.

De volgende eigenaar was Jan Agges Scholten, een tabakkoper. Dat hij juist de Heiligenberg als zijn buitenplaats koos, is niet verwonderlijk als men bedenkt dat er indertijd veel tabak geteeld werd rond Amersfoort. Hij woonde er dus te midden van zijn broodwinning. Hoe hij er leefde, blijkt uit de uitgebreide opsomming in het koopcontract. Er waren onder andere: '(een) Steenuhuys voorsien met veellerhand treffelijke vertrekken, speelhuys, parterres, schuttingen, schone boomgaerden en hoven voorsien met diverse fruytbomen soo van perzikken, abrikozen, wijngaerden, broeybakken en schone plantagiën van wild houtgewas, mitsgaders verdere wei en bouwlanden, daarstromende beeken en schoone vijvers.'¹¹⁾

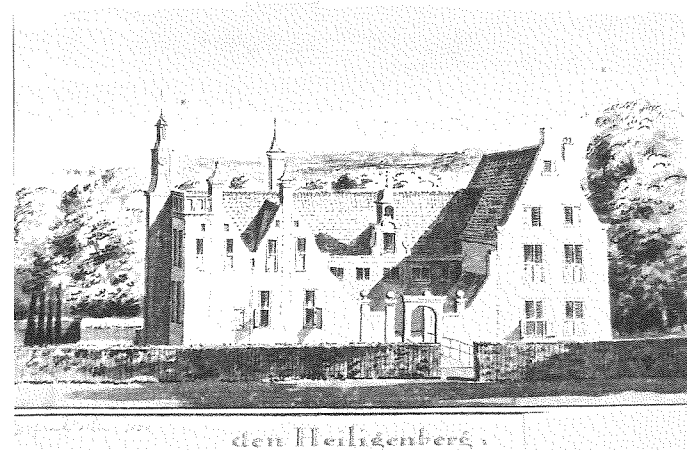
Nog meer informatie over de 18de eeuwse Heiligenberg komt uit een koopcontract van 1740, wanneer Scholten de buitenplaats overdoet aan Johannes Jonas. Uit dat contract blijkt dat Scholten, haast vanzelfsprekend, een tabaksschuur had laten bouwen en tevens bijna zeven hectare land bezat voor de tabaksteelt. Over de indeling van het huis is men hier wat specifiek: '... Heerehuysing ... voorsien met seeven

Royaale beneeden en Agt booven kaamers, van welke vijftien kaamers seeven met diverse fraaye behangsels behangen syn, verder meydekamer en knegtskamer, koockkeuken kelders en wat dies meer is...'
Ook blijkt dat er een tuinmanswoning, menagerie, voliëre, prieeltjes en een Turkse tent (een soort tuinhuis in de vorm van een tent) waren. Verder bevatte de tuin, naast kabinetten en een sterrebos, ook vele 'hart steenen en Marmeren beelden en borstbeelden, groepen kindertjes ende Vaasen' en 'twee considerable duyvehuysen, yder voorsien met een groote vlugt wilde Duiven'¹²⁾. Kortom, de koopcontracten schetsen een beeld van een rijk aangelegde buitenplaats.

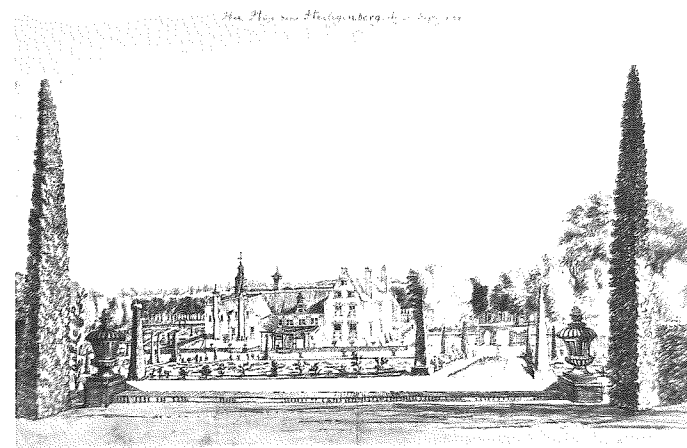
De Heiligenberg getekend

Maar hoe zag deze buitenplaats er werkelijk uit? Dat weten we dankzij Cornelis Pronk (1691-1759) en Jan de Beyer (1703-1785) en een vogelvluhtkaart uit circa 1700 (afb. 3)¹³⁾. Pronk bezocht de Heiligenberg in 1729/1730 en hij tekende huis en tuin toen vanaf de Heiligenbergerweg (vanuit het noordoosten) en het huis vanaf de berg (afb. 4). Jan de Beyer volgde zijn voorbeeld in 1749. Hij tekende huis en tuin vanaf de weg, de berg en het huis alleen vanuit het noordwesten gezien (afb. 5, 6 en 7).

Wat zij tekenden, is een huis dat geheel

4. De Heiligenberg gezien vanaf de berg, circa 1730. Tekening in oostindische inkt van C. Pronk, Koninklijke Verzamelingen, Den Haag, met toestemming van H.K.H. Prinses Juliana der Nederlanden.

6. De Heiligenberg gezien vanaf de berg, 1749. Tekening in oostindische inkt van J. de Beijer, Koninklijke Verzamelingen, Den Haag, met toestemming van H.K.H. Prinses Juliana der Nederlanden.

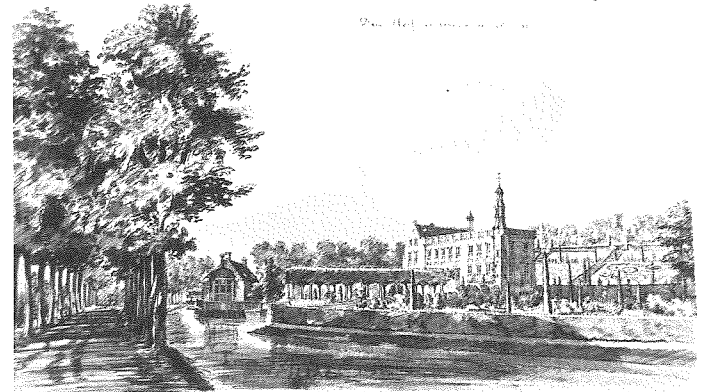
in het water ligt. Vanaf de Heiligenbergerweg gezien bestaat dat huis uit twee delen (afb. 5). Het meest in het oog springende deel is een acht traveeën brede gevel, geflankeerd door een torentje aan de rechterkant. Deze gevel heeft een regelmatige vensterindeling en wordt afgesloten door een attiekbalustrade, die aan de zijgevel omgaat. Het andere deel staat dwars op deze gevel en bestaat uit een hoog gebouw met zadeldak, waarbij de tuitgevel op de weg gericht is.

Aan de bergkant (de westkant) blijkt, dat het huis helemaal niet zo'n eenheid is, als het aan de wegkant lijkt te zijn

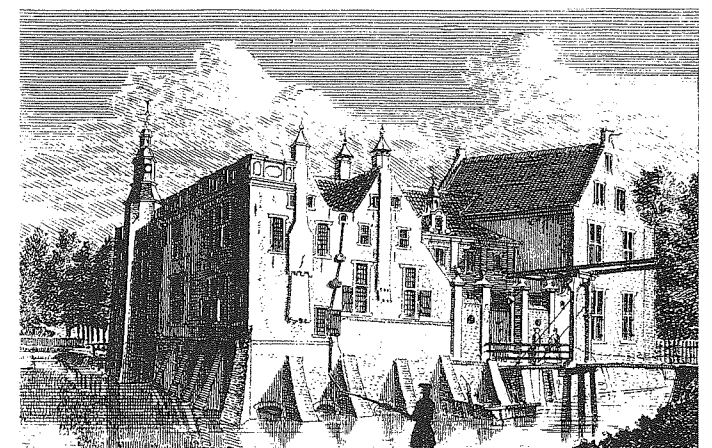
(afb. 4, 6 en 7). Rechts staat weer het hoge gebouw, met de tuitgevel op de berg gericht. Ernaast ligt een binnenplein waaraan zich de andere bouwdelen bevinden. Zo is er de vijf traveeën brede ingangsgevel, door pilasters of lisenen geleed en met een dakkapel boven de middelste travee. Opvallend is hier dat deze gevel, door de lage beëindiging van het dak, veel minder hoog is dan aan de wegkant. Links van het plein staan twee lage gebouwtjes, die qua vorm overeenkomen met het hoge deel rechts.

Het vermoeden bestaat, dat de gebouwen met de zadeldaken het oudst zijn.

Zij zouden later, door het gedeelte dat er dwars op gebouwd is, aan elkaar zijn verbonden. Dit gedeelte biedt twee voordelen: allereerst geeft het naar de weg toe (vanwaar de meeste mensen het huis zagen) de indruk dat het huis één, monumentaal geheel is. Ten tweede bood dit dwarsgedeelte een ruim gezicht op de tuin. De bouw van deze oostgevel lijkt in het laatste kwart van de 17de eeuw te hebben plaatsgevonden. De gevel vertoont de stijlkenmerken van de sobere variant van het Hollands Classicisme, die toen in zwang was. Zo ontbreekt een overdadige ornamentiek, zijn de gevels harmonieus geleed door pilas-

5. De Heiligenberg gezien vanaf de weg, 1749. Tekening in oostindische inkt van J. de Beijer, Koninklijke Verzamelingen, Den Haag, met toestemming van H.K.H. Prinses Juliana der Nederlanden.

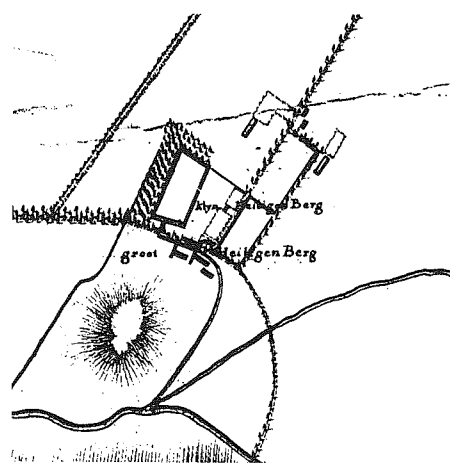

7. Het huis gezien vanuit het noordwesten, circa 1772. Kopergravure van H. Spilman naar J. de Beijer in Het verheerlijkt Nederland of kabinet van Hedendaagse Gezigten, Amsterdam 1774, nr. 234 van deel 9.

ters en/of een ritmische vensterindeling en wordt de muur door een attiekbalustrade afgesloten.

Pronk en De Beyer tekenden ook de tuin die om het huis heen lag. Naar de mode van die tijd, was dit een tuin in de zogenaamde formele of barokstijl. Kenmerken van die stijl waren onder andere een symmetrische aanleg langs assen, geschoren heggen, beelden, vormsnoei-boompjes en parterres met patronen van buxus. Op de vogelvluchtkaart zien we dat de tuin van de Heiligenberg, waarschijnlijk door zijn ligging, uit een aantal deeltuinen bestond. Zo lag er een tuin tussen het huis en de weg, met als opvallendste elementen een berceau in galerijvorm gesnoeid en een theekoepeltje, dat langs de weg in het water stond. De volgende deeltuinen bevonden zich ernaast, waren vierkant van vorm en door heggen omsloten. Deze tuinen werden door een kruis van paden in vier parterres verdeeld.

Een rijk aangelegd tuingedeelte lag op de oostelijke berghelling. De helling werd door een horizontaal pad in tweeën gedeeld. Op het onderste vlak lagen de parterres de broderie, die onder andere met obeliskvormige boompjes waren versierd. Het bovenste deel van de helling was voorzien van twee trappen, die toegang gaven tot de met heggen omzoomde top. Op de vogelvluchtkaart is verder nog te zien dat de entree van de buitenplaats gevormd werd door een brug en een poortgebouw. Links achter het poortgebouw lag een ander gebouwtje, vermoedelijk het koetshuis. Het gedeelte ten noorden van de berg werd door een rechte gracht, die onder de Heiligenbergerweg doorstroomde en verbonden was met de beek, afgescheiden van de rest van het terrein. De formele tuin werd aan de noordzijde door een met rijen bomen beplante dijk afgesloten. Vanuit het huis had men een prachtig uitzicht op deze aanleg. Wat men echter niet vanuit het huis kon zien, waren de moestuinen en boomgaarden. Door het werk dat men daar regelmatig in ver-

8. De Heiligenberg na 1750. Detail van een kaart van het gebied rond Amersfoort.

richtte, boden zij vaak een rommelige aanblik en ook de mestlucht die zij konden verspreiden had men liever niet in de buurt van het huis. Op kaarten uit de tweede helft van de 18de eeuw ziet men waar ze wel liggen: aan de andere kant van de Heiligenbergerweg (afb. 8). De rechthoekige boomgaard annex moestuin is door een gracht omgeven, terwijl langs de noord- en oostzijde bomen zijn geplant. Ook is de laan te zien, die haaks op de Heiligenbergerweg loopt en uitkomt bij de hekken van de oprijlaan van de Heiligenberg. Langs die laan liggen, naar het oosten toe, twee langgerekte gebouwtjes. Dit zijn waarschijnlijk de tabaksschuren geweest, die Scholten in 1740 aan Jonas verkocht.

Gedeeltelijke sloop

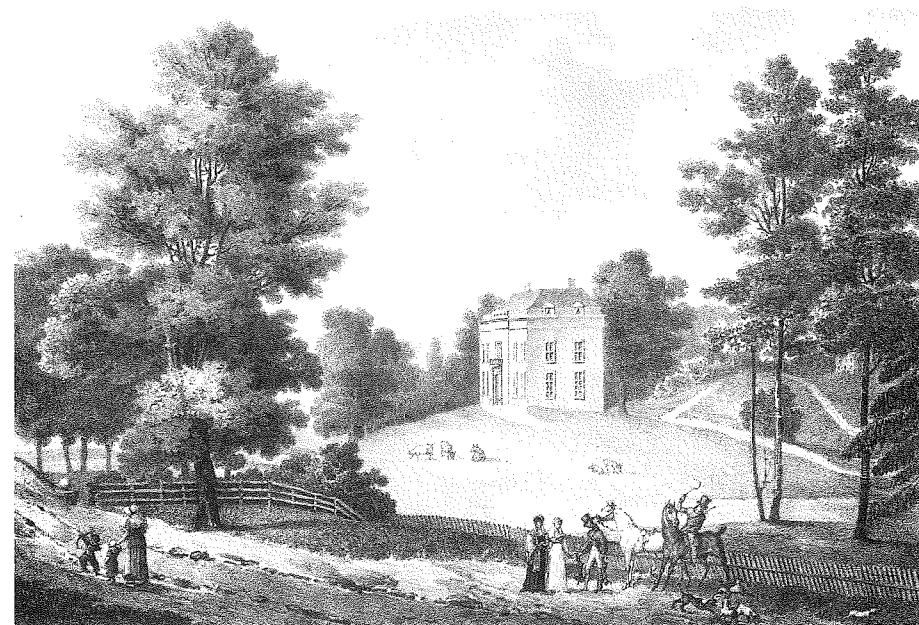
Aan de overzijde van de Heiligenbergerweg, vermoedelijk tussen de boomgaard en de laan, liet Jonas in 1757 een nieuw huis bouwen, dat de naam Heiligenbergzicht kreeg. Hij liet dit huis bouwen, omdat hij van plan was de Heiligenberg te laten afbreken. Volgens een verzoek tot sloop dat hij daartoe indiende bij de Staten van Utrecht, was de westgevel van het huis al een halve voet (circa 14 cm.) gezakt. De scheuren die dat in het muurwerk veroorzaakten,

waren dusdanig, dat ze alleen met hoge kosten waren te repareren. Dat had Jonas er niet voor over¹⁴). De Staten van Utrecht wezen het verzoek af, vanwege het verlies aan haard- en huisstedegeeld. Jonas verkocht daarop de Heiligenberg aan een aantal heren, die een jaar later wel toestemming kregen voor een gedeeltelijke sloop. Zij besloten van het huis '... de vleugels daar van ... afnemen, en de kap (te) laten saken'¹⁵). Het is niet duidelijk, hoe het huis er na deze 'verbouwing' heeft uitgezien. Het werd vervolgens in 1759 verkocht aan Coert Brom, die in de 'Heiligenberg, 't welk is blijven staan' een 'herberg en tapperije' vestigde. Zijn buurman, de heer van Randenbroek, was hier niet zo gelukkig mee en tekende protest tegen de uitspanning aan¹⁶). Mede daardoor zag Brom zich in 1775 genoodzaakt de Heiligenberg te verkopen aan Gijsbert Jan van Hardenbroek van Lockhorst (1719-1788)¹⁷). Deze bezat al het naast gelegen Lockhorst en kocht in 1785 ook Heiligenbergzicht. Bij zijn dood in 1788 had hij dus een groot landgoed ten zuid-oosten van Amersfoort in eigendom. Er werd toen een boedelinventaris opgemaakt, waaraan we de indeling van het laat 18de eeuwse huis op de Heiligenberg te danken hebben¹⁸). Het huis bestond uit vier lagen: een souterrain met kelders en keuken, een bel-etage met gang, eetkamer en zijkamer, grote kamer en kabinet. Op de eerste verdieping waren twee kamers, een meidekamer en een knechtskamer en een ruimte aangeduid als de 'kamer van vrouw Hoen'. Een zolder sloot het geheel af. Dit huis en toebehoren kwamen in 1793 in handen van Gijsbert Carel Duco van Hardenbroek¹⁹), die het op zijn beurt in 1807 verkocht aan zijn broer, Ernst Louis²⁰).

Nieuw huis en tuin

Ernst Louis van Hardenbroek (1774-1843) mogen we beschouwen als de grondlegger van de huidige Heiligenberg. Hij is degene geweest die kort na 1807 het 18de eeuwse huis liet

afbreken, er een nieuw huis voor in de plaats bouwde en dat liet omringen door een park in de toen geliefde engelse landschapsstijl. Van de bouwactiviteiten in deze tijd is echter vrijwel niets bekend, aangezien bouwtekeningen, rekeningen en ontwerpen ontbreken in de archieven. Het enige stuk, dat inzicht kon verschaffen in de werkzaamheden in deze tijd, ontbreekt in het Huisarchief Van Hardenbroek. Het was getiteld: 'Bestek en conditiën voor aanbouw van een koetshuis, stallen, orangerie, etc. op de buitenplaats Heiligenberg, voor den Heer E.L. van Hardenbroek van Lockhorst, 1815 1 stuk.'²¹). Het is aannemelijk, dat koetshuis, stallen en orangerie pas gebouwd werden nadat (een groot deel van) de aanleg van huis en park voltooid waren. Dit zou betekenen dat het huis tussen 1807 en 1815 werd gebouwd. Dat het park eveneens in die tijd werd aangelegd, valt af te leiden uit de architectuur van het huis, dat op de parkaanleg is afgestemd. Het huis dat toen gebouwd werd en dat voor het eerst te zien is op een lithografie van De Jobard naar Kreins uit 1827, vormt nog steeds het middendeel van het huidige huis (afb. 9). Aan de ingangszijde (bergkant) van dit huis zijn de ramen van het souterrain te zien. Dat is aan de voorzijde (wegkant) niet het geval; daar verloopt het grasveld vanaf de Heiligenbergerweg glooiend omhoog en ligt het grondniveau gelijk met de bel-etage van het huis. De hiervoor verantwoordelijke tuinarchitect (die dus nauw samengewerkt moet hebben met de architect van het huis), was Hendrik van Lunteren (1780-1848). Christiaan Kramm noemt Van Lunteren als de schepper van de Heiligenberg in zijn 'Levens en werken...' uit 1859. Maar ook Jan David Zocher jr. (1791-1870) wordt in verband met de Heiligenberg genoemd²²). Wat zijn werk aan de tuin is geweest is niet helemaal duidelijk, maar de orangerie in empirestijl is in ieder geval van zijn hand. Een overzicht van de nieuwe aanleg, inclusief de tuinmanswoning en

9. 'Châteaux de heilige-Berg près d'Amersfort. Pr. d'Utrecht'. Zicht op het nieuwe huis en de tuin vanaf de Heiligenbergerweg, 1827.

Lithografie van De Jobard naar Kreins, in: De Cloet, Châteaux et monuments des Pays-Bas, Brussel 1827, nr. 36 van deel 1.

het tolhuisje, is te zien op het Kadastraal Minuutplan, vervaardigd tussen 1815 en 1832. De orangerie, duiventil en menagerie ontbreken op deze kaart en in bijbehorende leggers uit 1827. Zij zijn waarschijnlijk van later datum; orangerie en til worden voor het eerst genoemd in het boek 'Het Lustoord tusschen Amstel en Grebbe en elders in het Sticht van Utrecht' van J.B. Christemeyer uit 1837.

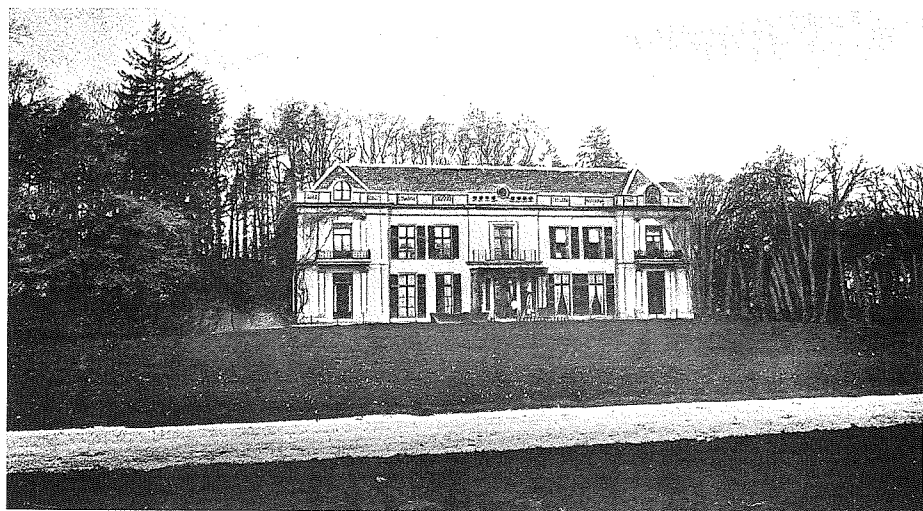
Uitbreiding

Na het kinderloos overlijden van Ernst Louis en zijn vrouw, kwam de Heiligenberg in 1858 in handen van hun neef Ernst Louis (1829-1877). Deze burgemeester van Leusden en Stoutenburg had een gezin van tien kinderen. Dat was wellicht de aanleiding voor de uitbreiding van het huis, die bestond uit de aanbouw van een noordvleugel (1865) en een zuidvleugel (1872-1875). Het huis kreeg toen het uiterlijk, dat het heden ten dage grotendeels nog heeft. Van Hardenbroek nam voor deze uitbreiding de hofarchitect van koning Willem III in dienst: Lucas Hermanus Ebersson (1822-1889). Dit kan worden afgeleid uit één van de levensbeschrijvingen die na Eberssons dood over hem verschenen. J.R. de Kruyff noemt daarin 'De Heiligenberg bij Amerongen' als één van de huizen waar Ebersson aan gewerkt had. Dat Amerongen zal een

vergissing zijn geweest²³). Ebersson stemde de architectuur van de nieuwe zijvleugels (die er overigens meer uitzien als hoekrisalieten) geheel af op het al bestaande middendeel. Zo is aan de wegzijde te zien dat hij de elementen van de middelste travée van het middendeel, zoals de pilasters en het siersmeedijzeren balkon, herhaalde in de vleugels. De nu verdwenen attiekbalustrade, nog wel te zien op een prentbriefkaart van begin deze eeuw, trok hij door over de zijvleugels (afb. 10). Kortom, hij maakte een eenheid van het huis, waarbij oud en nieuw nauwelijks meer te onderscheiden zijn. De andere zijde van het huis, die naar de berg gericht is, heeft altijd een eenvoudiger architectuur gekend. Dit werd mogelijk veroorzaakt doordat deze gevel niet zo in het zicht lag. Hier bevindt zich in de middenrisaliet de ingang, die via een trap te bereiken is. Deze middenrisaliet is verder voorzien van een sobere ornamentering van lisenen en consoles, die een kroonlijst dragen. De zijvleugels hebben aan deze kant geen pilasters naast de vensters en ook de balkons ontbreken. Wel springen aan deze kant de vleugels wat verder uit dan aan de wegzijde.

De twintigste eeuw

In 1904 werd de Heiligenberg, door ver-

10. Ansichtkaart met zicht op de Heiligenberg van over de Heiligenbergerweg, rond 1900. RAU.

koop aan de familie Vening Meinesz, gesplitst: het stuk grond genaamd 'De Overplaats', met onder andere het Zwanewater, bleef in handen van een dochter Van Hardenbroek. Zij was gehuwd met een De Beaufort en deze familie behield het eerste recht op de Heiligenberg in geval van verkoop²⁴). De familie Vening Meinesz woonde 25 jaar in het huis en in deze periode herof verbouwden zij het koetshuis tot zijn huidige gedaante en verrichtten de zoons Vening Meinesz opgravingen op de berg, waarbij zij de al aangehaalde resten van de 14de eeuwse kapel aantrouwen.

Anna Aleida de Beaufort werd in 1929 de nieuwe eigenaresse van de Heiligenberg. Zij bewoonde echter al Huize de Boom te Leusden en besloot daarom de Heiligenberg te verhuren aan familie²⁵). Jan Karel Hendrik de Beaufort en zijn gezin woonden er vervolgens voor bijna 35 jaar, alleen onderbroken tijdens de Tweede Wereldoorlog, toen er geschutstellingen op de berg waren geplaatst en het huis een tijd dienst deed als hospitaal. Hij liet het een en ander (ver-)bouwen op de Heiligenberg. Zo zou het huis rond 1935 zijn huidige trappenhuis hebben gekregen en kwam er een bloemenkas in de moestuin. De Zocher-oranjerie werd in 1956 tot woonhuis verbouwd.

Inmiddels had Anna Aleida haar bezittingen ondergebracht in een stichting. Deze stichting De Boom beheerde na de overdracht in 1960 haar goederen, waaronder de Heiligenberg. Het was deze stichting die in 1965, een jaar na het vertrek van de laatste bewoonster, de Heiligenberg voor 25 jaar verhuurde aan de Rijksgebouwendienst. Deze vestigde een internaat in het huis, dat daarvoor de nodige aanpassingen moest ondergaan. Zo werden er toiletten en badka-

mers aangebracht, kwamen er twee brandtrappen aan de bergzijde en twee nieuwe vensters op de eerste verdieping van de zuidgevel. Het koetshuis werd gedeeltelijk omgebouwd tot sportgebouw.

Nog voordat het huurcontract in 1990 afliep, had het internaat het huis verlaten. Na een periode van een kleine twee jaar verhuurde de stichting De Boom het huis opnieuw, ditmaal aan een cursuscentrum. Dit cursuscentrum verzorgt cursussen op creatief en cultureel gebied. Huis, koetshuis en oranjerie ondergingen een opknappbeurt, waarbij het huis en de oranjerie onder andere van een nieuwe, witte verflaag werden voorzien. De duiventil, een echte blikvanger aan het Zwanewater, werd al in 1989 gerestaureerd op initiatief van de Historische Kring Leusden en de stichting De Boom.

De directie van het cursuscentrum draagt zorg voor het opknappen van het interieur. Daarbij wordt terdege rekening gehouden met de stucplafonds, paneeldeuren, lambrizeringen en nog aanwezige houten en marmeren schoorsteenmantels. Vermeldenswaardig is hierbij nog de hal, die in empirestijl gedecoreerd is en waarvan de stucvoorstellingen terug te vinden zijn in een Parijse catalogus uit begin 19de eeuw²⁶). Naast alle bouwwerken is er nog het park, dat de afgelopen decennia in een staat van achterstallig onderhoud en verwaarlozing is geraakt. De Stichting tot Behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen probeert sinds enkele jaren middels een beheersplan en hovenierswerkzaamheden daar iets aan te doen. Zo zal men trachten oude paden en wegenstructuren te herstellen en de oorspronkelijke beplantingsvariatie weer terug te brengen. Met al deze inspanningen zal het voortbestaan van deze

prachtige buitenplaats, met zijn rijke en lange historie, gewaarborgd zijn.

Noten

Dit stuk is gebaseerd op een doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis te Leiden; *De Heiligenberg, 10 eeuwen geschiedenis van een buitenplaats te Leusden*, 1992. Deze scriptie is aanwezig in de bibliotheek van Flehite.

1. Alpertus van Metz, *De Diversitate Temporum (Gebeurtenissen van deze tijd)*, circa 1024, editie: H. van Rij, Amsterdam 1980, blz. 31.
2. P. Albers, 'De Heilige Ansfried, achttiende bisschop van Utrecht', *Archief voor de geschiedenis van het bisdom Utrecht*, 21, Utrecht 1894, blz. 401 en 402, en C.A. van Kalveen, 'De patroonheilige van het voormalige kerkje van Oudleusden en van de Heiligenberg', *Flehite* 20, 1989, blz. 2 t/m 5.
3. Rijksarchief Utrecht (RAU), nieuwe inventaris archief St. Paulusabdij, blz. 6 (voorlopige nummering).
4. L. Hortensius, *Over de opkomst en ondergang van Naarden*, Utrecht 1866, blz. 118.
5. F.A. Vening Meinesz, 'De Heiligenberg', *Flehite* 3, 1965, blz. 44, 45 en 46.
6. T.J. Hoekstra, H.L. de Groot, 'Rectilinear mosaic tiled floors and tile production in Utrecht in the 14th century', *Terres cuites architecturales au moyen age*, Arras 1986, blz. 241, 242 en 247.
7. RAU, nieuwe inventaris archief St. Paulusabdij, blz. 6, 7 en 8 (voorlopig).
8. RAU, respectievelijk vermeld in: archief Stichting De Boom, Map III diversen I, nr. IV; aantekeningen betreffende het huis Heiligenberg, 1775 en Map I, nr. 3; transport van de boedel van C.A. van Berck op J. Baron de Peterson, 1680.
9. 'Huize 'De Heiligenberg'. 'Wijngaerden waar eens goede wijn van werd geperst', *Amersfoortse Courant*, 29-5-1951. De advertentie was afkomstig uit de Donderdagse Courant van 23 november 1677 te Amsterdam.
10. RAU, archief Stichting De Boom, Map I, nr. 3; transport van de boedel van C.A. van Berck op J. Baron de Peterson, 1680.
11. RAU, archief Stichting De Boom, Map I, nr. 4; koopcontract voor J.A. Scholten namens de kinderen van E.J. Baron de Peterson, 1718.
12. RAU, archief Stichting De Boom, Map III nr. 14; verkoop door J.A. Scholten aan J. Jonas, 1740 en Map I nr. 6; verkoopwaarde voor J. Jonas, 1740.
13. Zie voor een uitgebreide verhandeling over deze vogelvluchtkaart het artikel dat verschenen is van de hand van H.M.J. Tromp en C. van Donkersgoed, 'Het park van de Heiligenberg te Leusden', *De Woonstede door de eeuwen heen*, 98, 1993, blz. 34 t/m 43.
14. RAU, archief Stichting De Boom, Map I nr. 9; verzoekschrift van Jonas aan de Staten van Utrecht, 1757.
15. RAU, archief Stichting De Boom, respectievelijk Map I nr. 11; transport van de Heiligenberg aan de heren Kelfkens, De Saar, Van Wulven en de Van Zijpeldts, 1757 en Map I nr. 12; verzoekschrift van J. Kelfkens aan de Staten van Utrecht, 1758.
16. RAU, archief Stichting De Boom, Map I nr. 16; protest tegen het houden van een herberg op de Heiligenberg door de heer van Randenbroek, 1769.
17. RAU, archief Stichting De Boom, map I nr. 17; koopcontract voor G.J. van Hardenbroek, 1775.
18. Huisarchief Van Hardenbroek, nrs. 115 (1791) en 455 (1789); de nagelaten goederen van G.J. van Hardenbroek.
19. RAU, archief St. Paulusabdij, nr. 507 (oude inventaris); akte betreffende de taxatie, belening en opdracht van de Heiligenberg aan G.C.D. van Hardenbroek, 1793.
20. RAU, archief Stichting De Boom, Map III nr. 55; verkoop Heiligenberg door G.C.D. van Hardenbroek aan E.L. van Hardenbroek, 1807.
21. J.P.M. Vaissier, *Inventaris van het archief Van Hardenbroek*, 1939, nr. 1077.
22. J. Immerzeel jr., *De Levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche Kunstschilders, Beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters van den vroegsten tijd tot op onzen tijd*, 3, Amsterdam 1843, blz. 260.
23. J.R. de Kruijff in het *Bouwkundig Weekblad*, nr. 50 van 1889 op blz. 295 t/m 297.
24. RAU, archief Stichting De Boom, Map III nr. 80; verkoop van de Heiligenberg door E.L. van Hardenbroek jr. aan S.A. Vening Meinesz, 1904.
25. RAU, archief Stichting De Boom, Map III nr. 87; huurovereenkomst tussen A.A. de Beaufort en J.K.H. de Beaufort, 1929.
26. D. Irwin, *Empire style designs and ornaments*, New York 1974; dit is een heruitgave van: J. Beunat, *Recueil des dessins d'ornements d'architecture*, Parijs 1813.

11. De duiventil, vermoedelijk gebouwd tussen 1832 en 1837 en gerestaureerd in 1989.

12. De Heiligenberg anno 1991.

13. De tuinmanswoning in de moestuin, vermoedelijk gebouwd tussen 1807 en 1827.

14. De oranjerie van Jan David Zocher jr (1791-1870). Vermoedelijk gebouwd tussen 1832 en 1837 en verbouwd tot woonhuis in 1956.

Taeke Stol, *De veenkolonie Veenendaal. Turfwinning en waterstaat in het zuiden van de Gelderse Vallei 1546-1653*, Zutphen 1992, 295 p., ill., index (proefschrift Amsterdam; Stichts Historische Reeks dl. 17), ISBN 906011.770.0

Het gebeurt niet zo vaak dat proefschriften zich ook door niet-deskundigen makkelijk laten lezen. Als proeve van bekwaamheid binnen een academische discipline dienen dit soort werken zich naar complexiteit, methode en diepgang te onderscheiden van meer alledaagse onderzoeksverslagen. Dat promovendi zich daarbij veelal minder druk maken over de toegankelijkheid voor niet-deskundigen, is juist op het terrein van geschiedenis en aanverwante disciplines spijtig.

Het door Taeke Stol op 25 september 1990 verdedigde Amsterdamse proefschrift vormt op bovenstaande een mooie uitzondering. En dat terwijl hij toch het niet altijd even toegankelijke pad van de historische en fysische geografie betrad. Zijn onderzoeksobject wordt gevormd door de turfwinning en waterstaat in het zuiden van de Gel-

derse Vallei en wel in de periode 1546-1653. In het kielzog hiervan beschrijft hij tevens ontstaan en groei van de veenkolonie ('een nederzetting waarvan de ruimtelijke hoofdstructuur ten behoeve van de turfwinning is aangelegd') Veenendaal. Hiermee heeft Stol het eerste midden-Nederlandse voorbeeld tot onderwerp genomen van een grootschalig en kapitaalintensief turfwinningsproject met als doel turf in commerciële zin te exploiteren. Aangezien turfwinning door middel van afgraving onlosmakelijk gepaard gaat met aanzienlijke daling van het maaiveld, is het logisch dat de grootschalige 16de eeuwse turfwinning ingrijpende waterstaatkundige gevolgen heeft gehad voor de Gelderse Vallei, inclusief de lagere gronden in Eemland.

Al met de aanleg van de (Bisschop Davids-)Grift in de 15de eeuw had men getracht het gebied te ontwateren. Dit liep echter op een mislukking uit en pas toen na 1543 Utrecht en Gelre onder dezelfde landsheer waren gekomen maakte het politieke klimaat het mogelijk weer een nieuwe poging te wagen. In

feite viel de onderneming in tweeën uiteen. Voor het zuidelijke deel, bestaande uit de Gelderse en Rhenense venen, werd door - en op initiatief van - de Habsburgse overheid in 1546 het zogenaamde Rijnootrooi verleend. De begunstigde veengenoten waren voornamelijk inwoners van Utrecht, Rhenen en Amsterdam. Voor de organisatie van een en ander kozen zij drie van hen tot directeur terwijl het financieel beheer in handen werd gelegd van een kameraar. Met deze (democratische) opzet werd in het geval van het tweede octrooi, het zogenaamde Zuiderzeootrooi van 1550, gebroken. Nu ging de centrale overheid voor het meer noordelijke deel, dat niet naar het Zuiden maar naar het Noorden op de Zuiderzee uitwaarde, in zee met de Antwerpse investeerder Gilbert van Schoonbeke. Hij verkreeg van Karel V het monopolie om gedurende 36 jaar te vervenen in een betrekkelijk groot concessiegebied op voorwaarde dat hij ten minste f12.000,- zou investeren in met name waterstaatkundige werken.

Een deel van de verkregen brandstof had de stadsontwikkelaar en industrieel Van Schoonbeke nodig voor zijn steenbakkerijen, kalkovens en bierbrouwerijen. Het overige zou via stedelijke markten worden afgezet. Als tegenprestatie verkocht Karel V hem 600 morgen veen in het concessiegebied en het alleenrecht op het gebruik van het door Van Schoonbeke aan te leggen afwateringskanaal.

Ten einde zijn risico's te spreiden richtte de Antwerpenaar de Compagnie van de Moeren op, een vennootschap waarin Van Schoonbeke 270 morgen veen onderbracht waarop vennoten voor f150,- per morgen konden inschrijven. Afhankelijk van de grootte van het hun toegewezen aandeel dienden zij als toekomstige medegebruikers naar evenredigheid mee te betalen aan de aanleg van de grift. De eerste participanten waren voornamelijk Zuid-Nederlandse ondernemers, die gezamenlijk 32 aan-

delen verdeelden en naar gelang van de omvang van hun deelname een lichtere of zwaardere stem hadden in de aandeelhoudersvergadering.

Al in juli 1551 was de Schonebekergrift zover gereed dat de eerste turf uit het concessiegebied van het Rijnootrooi naar Amersfoort kon worden verscheept. Deze stad hechtte om financieel-economische redenen ten eerste aan deze aanvoer. Een ander belang dat Amersfoort bij de hele operatie had was gelegen in het feit dat de Compagnie van de Moeren zich verbonden had tot het verdiepen en verbreden van de Eem en de stadsgrachten. Of dit werk ooit is voltooid is overigens nog maar de vraag. Natuurlijk had het Amersfoort in verband met zijn ligging grote belangen bij een goed afwateringssysteem. De stad stond immers via de Eem in open verbinding met de Zuiderzee en bovendien kwam hier het water van een aantal beken en van de Schonebekergrift samen. En daar kwam dan nog het afsijpelende overtollige water van de Heuvelbrug bij.

Een goede waterstaatkundige organisatie brachten de octrooien van 1546 en 1550 niet; eerst met de oprichting van het heemraadschap 'De rivier de Eem en aanleve van dien' zou er een zekere organisatorische eenheid tot stand komen.

Toen de afgravingswerkzaamheden goed op gang waren gekomen, was men meer en meer afhankelijk geworden een groot aantal arbeidskrachten, die alleen dan in voldoende mate geworven konden worden wanneer er sprake was van een redelijke huisvestingscapaciteit en voorzieningenniveau. Hiertoe werd als centrum van het zuidelijke concessiegebied Veenendaal geprojecteerd dat in de jaren na 1560 tot stand zou komen. De veengenoten zullen hierbij de grootste rol hebben gespeeld, zoals onder meer blijkt uit hun competenties ten aanzien van wetgeving en bestuur. Ten behoeve van de geestelijke verzorging kwam de parochie Veenendaal tot stand als

afsplitting van Rhenen en Ede. Bouw en onderhoud van de kerk zelf werden gefinancierd uit de opbrengst van een uitbreiding van het concessiegebied. Bepaalde kerkelijke inkomsten, die tot 1528 verbonden waren geweest aan het kasteel De Horst bij Rhenen, vormden de inkomstenbron voor de Veenendaalse pastoor.

Naarmate het einde van de concessieperiodes naderbij kwam nam men het met het verplichte onderhoud van de afwateringskanalen niet meer zo nauw. Bovendien voerden de aandeelhouders van het noordelijke gebied tegen de regels in hun turf steeds vaker af via de Rijn en waren inmiddels heel wat dammetjes illegaal opgeworpen. Dit maakte de waterscheiding tussen het noordelijke en zuidelijke gebied steeds waziger, wat nog werd verergd door de inbreng van nieuwe turfgronden buiten de concessiegebieden. Waterstaatkundige geschillen konden dan ook niet uitblijven. Stol werkt dit meer in detail uit met specifieke aandacht voor Grebbedijk, Grebbesluis en Slaperdijk. Tenslotte gaat hij in op de uiteindelijke omzetting van turfwinning naar landbouwgebied.

Zoals gezegd is Stol erin geslaagd om een niet alledaags onderwerp op boeiende en inzichtelijke wijze te presenteren. De leesbaarheid van zijn proefschrift mag voorbeeldig worden genoemd, hetgeen opnieuw ook weer kan worden gezegd van de wijze waarop de Stichts Historische Reeks de handelseditie deed uitgeven. Zowel degenen die geïnteresseerd zijn in turfwinning en de bijbehorende waterstaatkundige aspecten alsmede degenen die belang stellen in de geschiedenis van de Gelderse Vallei wordt lezing van harte aanbevolen.

Ph.M.

W.H.M. Nieuwenhuis, *Repertorium op de beleningen van de hofsteden rond de*

Holevoet te Scherpenzeel, verg. 'Oud Scherpenzeel' 1989, 65 blz..

Te bestellen bij M. Wassen, Kamillelaan 5, Scherpenzeel voor f12,50 of door overmaking van f16,50 op giro 40 73 464 t.n.v. Oud Scherpenzeel onder vermelding van 'Belingen rond de Holevoet'.

Het betreft de boerderijen het Voorde, het Clooster, Geitenbeek, Coutijs, Klein Lambalgen, Vlastuin en de Ruigehoef.

J.C. Klesser, *Scherpenzeel poort van Gelderland. Wegen en grenzen - voorheen en nu*, Comité voor Scherpenzeelse cahiers 1992, 108 blz., geïll., f29,50.

Verkrijgbaar bij de ABN-AMRO, VVV of boekhandel in Scherpenzeel of door overmaking van f36,50 op rekening 41.16.07.537 van de ABN-AMRO (giro bank 55099).

Dit boek handelt voornamelijk over de wegeaanleg in en rond Scherpenzeel in de 19de en 20ste eeuw.

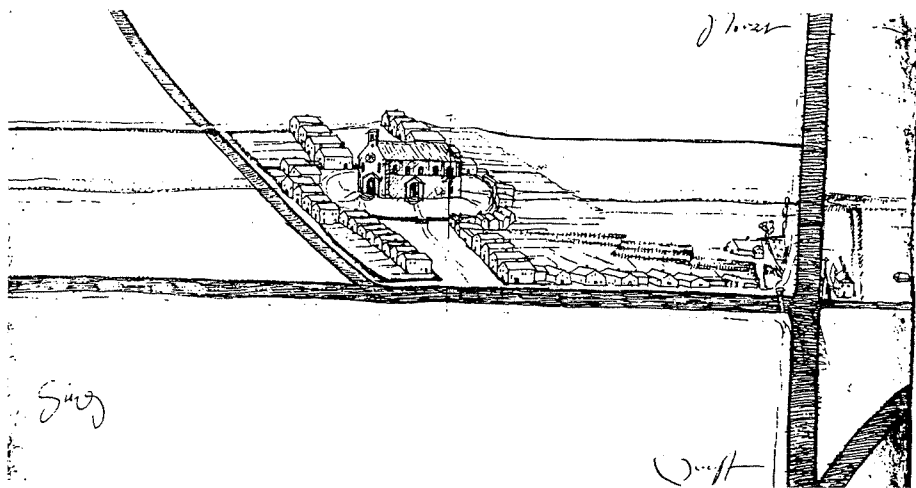
J.C. Klesser, *Hoe Scherpenzeel Gelders werd of de oorsprong van het geslacht Van Scherpenseel en de verwante geslachten Van Glinthorst, Van Wolfswinkel, Van Colverschoten*, Scherpenzeel 1993 (uitgave in eigen beheer door de auteur), 39 blz., geïll..

Te bestellen door overmaking van f15,70 op giro 75 28 16 van de auteur. Gepoogd wordt hier ook een verklaring te vinden voor het grillig verloop van de grens tussen Utrecht en Gelderland in Scherpenzeel.

A.J. de Jong en H.P. Rozema, *De post-historie van Rhenen, Elst en Veenendaal*, Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken 1989 (Historische Heuvelrug Reeks 2), 221 blz., rijk geïll..

Deze publicatie geeft een schat aan gegevens over de postorganisatie, postkantoren, poststempels etc. in de in de titel genoemde plaatsen.

B.G.J.E.

Schetskaart van het dorp Veenendaal (eind 16de eeuw).

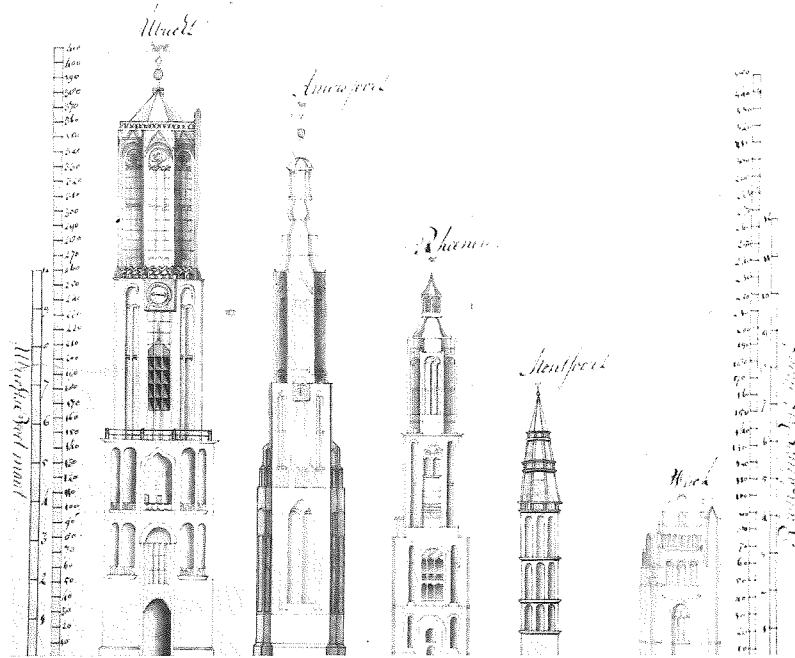
Aan te nemen valt dat we hier met een plankkaartje te maken hebben, waarop het dorp in zijn ideale vorm staat afgebeeld. Deze vorm heeft hoogstwaarschijnlijk echter nooit bestaan.

In Heemschut, jrg. 69, no. 4 (aug. 1992), p. 52, bespreekt ir. Peter van Dam van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg de nota van het Amersfoortse gemeentebestuur *Amersfoort goed bekeken, beleidsnota en vademecum over monumentenzorg en archeologie*. Een bespreking en korte inhoudsopgave van deze nota kan men vinden in Flehite, jrg. 22, nr. 3/4 (nov. 1992), p. 41-42.

Van Dam heeft veel lof voor dit gemeentelijke document, maar hij uit wel een bezwaar tegen het feit dat het te veel 'ouderwetse' monumentenzorg inhoudt en te weinig aandacht besteedt aan de dynamiek van de stedelijke ontwikkeling, zulks in tegenstelling tot de nota 'Vooruitstrevend behoud' uit 1979. Het Heemschutlid mr. G.W. van Herwaarden is het niet eens met deze kritiek. In genoemd blad, jrg. 69, no. 5 (okt. 1992), p. 19-20, wijst hij in een uitvoerig betoog, onder de titel *'Traditionele' rol monumentenzorg niet verwaarlozen*, op de noodgedwongen beperking van de monumentenzorg. Nooit mag deze het slachtoffer worden van activiteiten die tot het ruimtelijk-orderingsbeleid behoren.

In Heemschut, jrg. 69, no. 6 (dec. 1992), p. 28, geeft de architectuurhistoricus Hans Fuchs een uiteenzetting over *Onze Lieve Vrouwetoren in de steigers*. Behandeld worden de reden van deze restauratie en de vroegere restauraties in onze eeuw: 1909-1932 (gehele toren) en 1965-1970 (torens spits vernieuwd). Technische bijzonderheden en de (moeilijke) financieringsproblemen komen ter sprake.

In Heemschut, jrg. 70, no. 2 (april 1993), p. 11-12, vraagt Annemarie ten Cate zich af: *Wordt 'Mooierplein' wel mooier?* De plannen tot nieuwbouw in dit stadsgedeelte van Amersfoort, tussen Scherbierstraat en Kortegracht, die de gesloopte bebouwing aan de Mooierstraat en Rozemarijnsteeg, alsmede aan de Kortegracht zuidzijde (waaronder het voormalig postkantoor), moet vervangen, wekken de bezorgdheid op van de buurtbewoners, die grootschaligheid

De torens van Utrecht, Amersfoort, Rhenen, Montfoort en Wijk bij Duurstede vergeleken in hoogte. Tekening uit ca. 1810. Rijksarchief Utrecht.

en massaliteit vrezen. De desbetreffende Inspraakcommissie ondervindt de steun van Heemschut en Monumentenzorg in haar geschil met de gemeente. Met als gevolg dat het nieuwbouwplan in zijn huidige vorm van de baan is.

Het artikel *In De Bilt kreeg de keizer geen natte voeten*, door J.W.H. Meijer gepubliceerd in Maandblad Oud-Utrecht, jrg. 65, nr. 12 (dec. 1992), p. 149-151, is voor ons van belang omdat hierin wordt nagegaan de route, die de Duitse keizers in de middeleeuwen volgden als zij zich met hun gevolg van Arnhem naar Utrecht begaven. Interessant is deze reconstructie voor de kennis van het middeleeuwse wegennet in zuidoost-Utrecht. De loop van deze route tot en met Zeist is vrij eenvoudig, maar als de grens met De Bilt bereikt is wordt de reconstructie moeilijker wegens de toenmalige moerassige bodem ter plaatse. Ook ontwikkelingen na de middeleeuwen tot einde 19de eeuw komen aan de orde. Ik wijs er nog op dat zich in het Maandblad jrg. 66, nr. 2 (febr. 1993), p. 13, een *Rectificatie* betreffende een passage van dit artikel bevindt. In laatstgenoemd nummer van het Maandblad, p. 14, staat een bericht over de *Boerderij van het jaar 1993*, waarin de uitslag wordt vermeld van de verkiezing, die wordt georganiseerd door de Boer-

derijstichting Utrecht (BSU), aangesloten bij de Federatie Stichts Cultureel Erfgoed. De uitverkoren boerderij van het jaar 1993 is niet in de gouw Flehite gelegen. Maar voor het jaar 1992 werd gekozen de boerderij 'Hoogerhorst' te Hoogland (aan de Eem). Bij dit bericht is een fraaie foto afgedrukt van deze hoeve, die reeds op oude kaarten staat vermeld.

Over de Amersfoortse Onze-Lievevrouwetoren handelen ook een paar bladzijden van het artikel van A.J. van den Hoven van Genderen, *Een toren van achteren en van voren, over de Domtoren en Aart Mekking's 'Spel met toren en kapel'*, in Jaarboek Oud-Utrecht 1992 (ISBN 90-71108-10-4), p. 149-171. Het artikel is voor een belangrijk deel een (m.i. zeer terechte) kritiek op de theorieën van de Leidse hoogleraar Aart Mekking over het ontstaan van de Utrechtse Domtoren en de andere gotische torens in het gewest Utrecht, die alle naar het voorbeeld van genoemde Domtoren zijn gebouwd. Natuurlijk komt hier ook de Amersfoortse Lievevrouwetoren ter sprake (p. 159-161). Wat de auteur hierover betoogt kan ik ten eerste ter lezing aanbevelen. Hetzelfde geldt ook voor de andere gotische torens in oostelijk Utrecht, zoals die te Rhenen, en natuurlijk voor de rest van

dit Jaarboek, dat hoofdzakelijk over de stad Utrecht handelt. Dan wijs ik nog op de volgende zaken. Op p. 160 vindt men een mij tot dusver onbekende pentekening door D. van der Burg uit 1739, voorstellende *'Gezicht op Amersfoort vanaf de Berg'*. De oorspronkelijke tekening berust op Rijksarchief Utrecht (Topografische Atlas, nr. 330). Op p. 163 bevindt zich een anonieme tekening in kleur uit ca. 1810, voorstellende *De torens van Utrecht* (Dom), *Amersfoort* (L.Vrouwe), *Rhenen*, *Montfoort* en *Wijk bij Duurstede*, met vergelijking van hun hoogten, eveneens berustend op Rijksarchief Utrecht (Top. Atl. nr. 304).

In de nieuwe rubriek 'Reacties en Besprekingen' is voor ons ook van belang: *De Monumenten-inventarisatie Provincie Utrecht*, door E.M. Kylstra, en *De mislukte vestiging van de Hernhutters in IJsselstein*, door H.L.Ph. Leeuwenberg. De Hernhutters vestigden zich daarna, zoals bekend, in Zeist (1747). En tenslotte natuurlijk de *Kroniek over het jaar 1991*, door G.J. Kylstra-van der Eijck. Bij de bespreking van het Jaarboek 1991 maakte ik van de gelegenheid gebruik om mijn verbazing erover uit te spreken dat ieder Jaarboek een eigen ISBN-nummer draagt (voor niet-seriële publikaties) en geen gemeenschappelijk ISSN-nummer voor de gehele serie, terwijl het hier toch om een periodiek verschijnende uitgave gaat. Om nu even door te zeuren over een verwante kwestie: het is steeds meer de gewoonte om bij een publikatie onder het colofon een 'vast' rubrieknummer van de Universele Decimale Classificatie (UDC) te vermelden, in dit geval 949.2830(058). Deze klassering is op zichzelf juist, maar zij kan bij amateurbibliotheekbeheerders en -bibliografen (alleen bij amateurs?) het misverstand doen ontstaan alsof dit nummer de enige mogelijkheid binnen genoemd stelsel vormt. Niets is echter minder waar! De UDC biedt voor iedere belanghebbende allerlei mogelijkheden van combinatie zowel van hoofdgetallen als met hulpgetallen, die het meest

geschikt zijn voor aard en doel van de betreffende collectie. De zeer lange nummers die dikwijls in de colofons worden opgegeven moeten de catalogiseerders of bibliografen wel afschrikken van het gebruik der UDC. Maar dikwijls zijn één of twee cijfers voldoende om een kleine rubriek van de rest te onderscheiden. (Voor het, eveneens decimale, SISO-systeem, uitsluitend bestemd voor middelgrote en kleine openbare bibliotheken maar totaal ongeschikt voor speciale en/of wetenschappelijke verzamelingen, geldt het bovenvermelde in veel geringer mate.)

Over Zeist is weer eens een nuttige gids verschenen, die een overzicht bevat van de grote veranderingen die dit dorp en zijn omgeving, vooral in de laatste eeuw, onderging: I. Visser, *Zeist, toen en nu* (Utrecht, Matrijs, 1992, 72 p., ISBN 90-5345-025-4, prijs f 24,90). Het behoeft wel niet te worden vermeld dat naast de dorpskern de talrijke buitenplaatsen, gelegen aan de toegangswegen, alle aandacht krijgen.

Het artikel van Peter Prins in Spiegel Historiaal, jrg. 28, nr. 2 (febr. 1993), p. 67-71, handelende over *Portretten van gouverneurs-generaal van Nederlands-Indië*, hoe interessant op zichzelf ook, zou hier geen aandacht hebben gekregen wanneer niet onder deze portretten zich twee afbeeldingen van de eerste gouverneur-generaal der Verenigde Oostindische Compagnie, Pieter Both, hadden bevonden, t.w. het 'officiële' portret, door een onbekende schilder, en een kopie daarvan (p. 68, vgl. p. 69; de kopie is ook afgebeeld in A.G.N. VII, p. 191). Naar deze kopie is de gravure (in spiegelbeeld!) vervaardigd, die onder andere in Amersfoort in prent, p. 90, is afgedrukt. Omdat het officiële portret slechts zelden is afgebeeld in de literatuur, vestig ik even hierop de aandacht, temeer daar de portretten in genoemd artikel naar hun oorsprong en in hun historisch verband worden besproken. Zoals bekend was Both afkomstig uit

een aanzienlijke regentenfamilie te Amersfoort, waar hij tussen 1597 en 1609 herhaaldelijk magistraats-functies bekleedde, totdat hij in laatstgenoemd jaar tot gouverneur-generaal werd benoemd, een functie die hij tot 1614 bekleedde, waarna hij op de terugreis naar patria in 1615 bij een schipbreuk omkwam.

Angelique Bakker, *Huis Doorn* (Zwolle, Waanders, 1993, 96 p., ISBN 90-6630-371-9, prijs f 22,50), betekent een belangrijke aanwinst van de literatuur over deze buitenplaats, waar keizer Wilhelm II vanaf 1919 tot zijn dood in 1941 als balling verbleef. Niet alleen omdat er niet zo veel literatuur over dit huis beschikbaar is, maar ook omdat hier een uitvoerige historische inleiding aan de beschrijving van het gebouw en zijn tuin voorafgaat, die tot dusver in deze omvang ontbrak. Van het stenen huis, dat in de 14de eeuw op grondgebied van het Utrechtse Domkappel werd opgetrokken, zijn nog sporen aanwezig in het huidige uit 1780 stammende classicistische gebouw.

Dat onder de Zevenhuizen, het verbindingssstraatje van Langestraat en Hof te Amersfoort, zich kelders bevinden van de aangrenzende huizen, gelegen tegen de St. Joriskerk, is vrij algemeen bekend, met name door het boekje van dr. H. Halbertsma, *Zeven eeuwen Amersfoort*, p. 50-51, waar een plattegrond van de ligging der kelders door W. van Gent is afgedrukt. De vijf kelders reiken vanaf de voorgevels soms tot voorbij de as van de weg. Geen wonder dat zij te lijden hebben van het zware verkeer. De eindmuur van een van de kelders onder de consistorie van de kerk dreigde hierdoor te bezwijken, aldus de mededeling van C. van den Braber in zijn bijdrage *De kelders onder Zevenhuizen* in (het Bulletin van) de Stichting Vrienden van de St. Joriskerk van maart 1993. Deze muur wordt nu versterkt met een verzwarende van beton.

Het artikel van Thomas H. von der Dunk, *Hoe katholiek is de neogothiek? De Hervormden en de herwaardering van het middeleeuwse verleden rond het midden van de negentiende eeuw*, verschenen in het Tijdschrift voor Geschiedenis, jrg. 105, afl. 4 (1992), p. 565-584, is niet speciaal aan onze regio gewijd, maar is voor de belangstellende in de monumenten aldaar ten zeerste aan te bevelen. Immers, veel kerken in onze gouw die stammen uit het midden van de vorige eeuw, zijn in neogotische stijl gebouwd. Ik noem slechts de rooms-katholieke kerken te Eemnes, Soesterberg en Hamersveld. Voordien werden de nieuwe kerken gebouwd in de neoclassicistische stijl, die men gewoonlijk met 'waterstaatsstijl' aanduidt (men denke aan de St. Franciscus Xaveriuskerk aan 't Zand te Amersfoort!). De vraag die Von der Dunk stelt is nu: was de neogotische stijl een specifiek katholieke aanleging? Immers, na de tijd van verering en navolging der heidense klassieken tijdens Rationalisme, Revolutie en Napoleon, deed zich een herwaardering voor van de katholieke middeleeuwen, die vaak samenging met de emancipatie van het katholieke volksdeel hier te lande. Maar deze (romantische) herwaardering kwam ook voor onder protestanten (Walter Scott, Jacob van Lennep, J.F. Oltmans enz.). Het probleem dat hier wordt behandeld is of deze protestantse herwaardering ook tot uiting komt in de kerkebouw. Wij troffen in NRC Handelsblad van 13 maart 1993 (Zaterdags Boekenbijvoegsel) aan een bespreking door Henk te Velde, onder de titel *Standbesef en plichtsgevoel*, van de *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort, 1874-1918*, bezorgd door Hans de Valk en Marijke van Faassen (2 dln., geb. ISBN 90-52-16-043-0, prijs f 125,-; pbk ISBN 90-52-16-044-9, prijs f 95,-). W.H. de Beaufort (1845-1918), van 1877 tot zijn dood in 1918 lid van de Tweede Kamer (met onderbrekingen), van 1897 tot 1901 minister van Buitenlandse Zaken in het liberale kabinet-

Pierson en in die functie organisator en gastheer van de Internationale Vredesconferentie te 's-Gravenhage (1899), behoudend liberaal en typisch 19de-eeuws 'notabel', is voor onze regio van belang omdat hij dikwijls verblijf hield op zijn buitengoed Den Treek te Leusden. In de jaren '80 van de 19de eeuw werd de mark van Leusden (de 'Leusderberg'), zoals zovele gemene gronden hier te lande in die tijd, ontbonden en verdeeld onder de rechthebbenden op het gebruik hiervan. Aan leden van de familie De Beaufort, afkomstig van Tholen, doch eerst einde 18de eeuw in oostelijk Utrecht gevestigd en gegoed, viel een belangrijk deel van de voormalige meent ten deel, daar zij de eigenaren van de meeste 'gewaarde' hoeven waren. Dit omvatte het grondgebied ten oosten van de Doornseweg, het landgoed Den Treek (later verenigd met het landgoed Henschoten bij Woudenberg, reeds in 777 bekend als Hengistscoto, dat toen door Karel de Grote aan het Utrechtse bisdom werd geschonken). (Het gebied ten westen van de Doornseweg, de 'Leusderheide', werd aangekocht door de gemeente Amersfoort en in erfpacht verleend aan het Rijk als oefenterrein voor het Amersfoortse garnizoen.) De Beaufort woonde afwisselend te 's-Gravenhage en te Leusden. Naast zijn politieke activiteiten schreef hij historische essays, grotendeels gepubliceerd in De Gids, waarvan hij redacteur was, en later verenigd tot Geschiedkundige opstellen (1893) en Nieuwe geschiedkundige opstellen (1911). Bovengenoemd kranteartikel bevat interessante bijzonderheden over De Beauforts verblijf op Den Treek.

J.H.

Johan van Bijsterveld

Als kind tekende hij al veel. Maar een schilder of tekenaar van professie wilde hij niet worden. Het bleef een harts-tocht, letterlijk en figuurlijk. Wel kreeg hij lessen van kunstenaars als Martin Brink en Willem van Dam. Verder was hij volledig autodidact. Landschappen, stads- en dorpsgezichten waren zijn grote favorieten. Altijd vergezeld door zijn schets- en tekenblok trok hij er op uit om zijn schetsen later thuis uit te werken tot aquarellen, gouaches, schilderijen en dergelijke. Hij paste allerlei technieken toe, vaak ook in combinatie met elkaar. Ook wat betreft het kleurgebruik hield hij van afwisseling: veelkleurigheid naast weergave in één kleur, natuurlijk ook weer vele verschillende. Museum Flehite heeft veel werk van Johan van Bijsterveld zelf ten geschenke gekregen. Wij zijn daar heel gelukkig mee. Zijn werk is aantrekkelijk om naar te kijken maar daarnaast - nu al! - een interessante documentatie van stadsgezichten en landschappen die verdwenen zijn. In Amersfoort zelf zijn veranderingen beperkt. Toch zou het geen gemakkelijke opgave geweest zijn om bijvoorbeeld de oude Boldershof te herkennen of de Breestraat na de afbraak van de Markthal als de kunstenaar dat niet zelf had aangegeven. Dit geldt natuurlijk nog in veel sterkere mate voor de omgeving en met name Hoogland. De hier weergegeven landelijke rust en de kloeke boerderijen zijn voor een deel verleden tijd. Gelukkig is ook een deel van het landelijk gebied gespaard gebleven. Dat dat zo mag blijven! Verkrijgbaar in Museum Flehite, Prijs f 24,50.

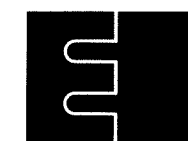
Heiligers
Bouw bv
Amersfoort

ElectroVanGeet

ontwerpt en installeert
electrotechnische projecten

42jaar electro geniek

Electro Van Geet B.V.
Postbus 352
3800 AJ Amersfoort
tel. 033-559911

Cadeaus uit Flehite

Boeken

Van Gasthuisbed tot serviceflat	f 19,95
Waarvan akte ...	f 14,50
60 Jaar De Lichtenberg	f 24,50
Randenbroek	f 24,50

Prenten

Afdrukken van de originele etsplaten van Van Liender (1760) met Amersfoortse stadsgezichten	
Per stuk	f 30,00
Ansichtposter	f 5,00

Diversen

Tinnen St. Jorislepel	f 15,00
Stadszegel	f 6,00
Pelgrimsteken	f 8,95
Bordjes met stadsgezichten	f 6,50
Amersfoort brochures	f 29,50